

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Η συμβολή της βιβλιογραφικής επισκόπησης

Χριστίνα Ζαραφωνίτου* (Επιστημονική Υπεύθυνη)
Στέλλα Παπαμιχαήλ**, Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς***

1. Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο του έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα»¹ ολοκληρώθηκαν δράσεις βιβλιογραφικής έρευνας σχετικής με το ερευνητικό αντικείμενο, οι οποίες κατέληξαν στη δημιουργία μιας πρωτότυπης βάσης δεδομένων. Οι δράσεις αυτές, που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη, υλοποιήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου, υπό την επιστημονική ευθύνη της Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφωνίτου και με τη συνεργασία ένδεκα ερευνητών προερχομένων από το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το ΕΚΚΕ.² Οι πηγές αναζήτησης του σχετικού υλικού εντοπίστηκαν σε βιβλιοθήκες δημο-

*Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

**Δρ Εγκληματολογίας.

***Υποψήφιος Δρ Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

1. Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα». Συντονιστής εταίρος: ΕΚΚΕ Στη Δράση συμμετείχαν ως εταίροι το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών.

2. Η ερευνητική ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου αποτελείτο από τους/τις (κατ' αλφαβητική σειρά): Ιωάννα Γουσέτη, Γιώργο Κίτσο, Στέλλα Παπαμιχαήλ, Ευάγγελο Ι. Χαϊνά και Αναστασία Χαλκιά. Αντίστοιχα, οι ερευνητές/-τριες του ΕΚΚΕ που συνεργάστηκαν στην έρευνα ήταν οι: Δήμητρα Κονδύλη, Κωνσταντίνα Κουρούση, Απόστολος Λιναρδής, Ναυσικά Μοσχοβάκου, Ματίνα Παπαγιαννοπούλου και Χαρά Στρατουδάκη.

σίων και ιδιωτικών φορέων και ερευνητικών κέντρων, βιβλιοπωλείων, ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων ή/και ηλεκτρονικών κόμβων (links) του διαδικτύου με σχετικό πληροφοριακό υλικό.

Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες υλοποίησης των εργασιών του έργου με τίτλο «Ανασκόπηση γενικής βιβλιογραφίας», πραγματοποιήθηκαν ενέργειες που αφορούσαν στη συλλογή, ταξινόμηση και κωδικοποίηση ερευνών και μελετών για τη γυναικεία μετανάστευση με την αξιοποίηση της υφιστάμενης βιβλιογραφίας σε εθνικό επίπεδο και συγκριτική προσέγγιση με την αντίστοιχη σε ευρωπαϊκό επίπεδο (desk research). Στόχος ήταν η αξιοποίησή της ως πλαισίου αναφοράς (*context of knowledge*) για τη μελέτη της γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα, καθώς και ο εντοπισμός των κενών και των θεμάτων προς περαιτέρω διερεύνηση, μέσα από την αξιοποίηση και ανάδειξη των διαθέσιμων στοιχείων αλλά και αυτών των ίδιων των ερευνητικών αντικειμένων.

Η καταγραφή, η συστηματική ταξινόμηση και η συνοπτική παρουσίαση των θεωρητικών μελετών και εμπειρικών ερευνών, που αφορούσαν στο αντικείμενο της γυναικείας μετανάστευσης και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκαν για το χρονικό διάστημα μεταξύ 2000 και 2011.

Η συλλογή, κατάταξη και κωδικοποίηση της βιβλιογραφίας έγινε σε μορφή ηλεκτρονικού αρχείου-βάσης δεδομένων, ώστε να δίνεται η δυνατότητα ενημέρωσής της κατά τακτά χρονικά διαστήματα και να παρέχονται πολλαπλές δυνατότητες αξιοποίησής της, όπως για παράδειγμα, κατάταξη κατά συγγραφέα, χρονολογία, θεματικό αντικείμενο, κ.ά. Η κατάταξη/ταξινόμηση έγινε στη βάση θεματικών ενοτήτων-πεδίων (μετανάστευση, φύλο, κοινωνική ένταξη κ.λπ.) με αντίστοιχη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου (*abstract*).³ Η αναζήτηση βιβλιογραφικών πηγών και η αντίστοιχη εγγραφή στη βάση δεδομένων υλοποιήθηκαν, όπως αναφέρθηκε, με άξονα τις δύο κεντρικές θεματικές ενότητες του ερευνητικού προγράμματος: της ενότητας «φύλο και μετανάστευση» και της ενότητας «κοινωνική ένταξη μεταναστών/-στρι-

3. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση με τη μορφή βάσης δεδομένων φιλοξενείται ηλεκτρονικά στον ιστότοπο του ΕΚΚΕ και στον ιστότοπο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Η σύγχρονη εγκληματικότητα και η αντιμετώπισή της» του Παντείου Πανεπιστημίου.

ών». Η έρευνα εμπλουτίστηκε με δέκα (10) ακόμη θεματικές ενότητες-υποκατηγορίες των κεντρικών θεματικών ενοτήτων, ως εξής:

- Αγορά Εργασίας (Απασχόληση, εργασία: άτυπη- τυπική, οικονομική ενσωμάτωση)
- Στέγαση (Είδος κατοικίας: καθεστώς ιδιοκτησίας κ.λπ.)
- Οικογένεια (Μορφές, οικογενειακή επανένωση, οικογενειακή κατάσταση, εμβάσματα)
- Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική Ασφάλιση
- Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα
- Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο (Νομιμοποίηση, δικαιώματα)
- Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση
- Πολιτική και Κοινωνική συμμετοχή (Συμμετοχή ή/ και εκπροσώπηση σε δομές, δίκτυα και θέματα κοινωνικού αποκλεισμού)
- Αστικότητα: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις (Υπαιθρος, αγροτικός χώρος κ.λπ.)
- Ρατσισμός – Ξενοφοβία – Ταυτότητες – Ετερότητα

Με την ολοκλήρωση των εγγραφών στη βάση δεδομένων πραγματοποιήθηκε από την Επιστημονική Υπεύθυνη ενδεδειγμένος έλεγχος

Πίνακας 1
Εγγραφές ανά θεματική ενότητα

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
Φύλο και μετανάστευση	135
Κοινωνική ένταξη μεταναστών/-στριών	307
1. Αγορά Εργασίας	221
2. Στέγαση	62
3. Οικογένεια	65
4. Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική Ασφάλιση	62
5. Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα	186
6. Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο	264
7. Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση	132
8. Πολιτική και Κοινωνική συμμετοχή	101
9. Αστικότητα: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις	89
10. Ρατσισμός – Ξενοφοβία – Ταυτότητες – Ετερότητα	156
Σύνολο εγγραφών	593

τους, ο οποίος περιελάμβανε: εξέταση της συνάφειας των καταχωρήσεων με τις θεματικές ενότητες που αφορούσε η βιβλιογραφική επισκόπηση, διόρθωση ορθογραφικών ή/και συντακτικών λαθών, και διαγραφή καταχωρήσεων σε περίπτωση διπλής εγγραφής. Στη συνέχεια, οι εγγραφές οριστικοποιήθηκαν στις 593,⁴ κατανεμμένες στις θεματικές ενότητες όπως φαίνεται παραπάνω στον πίνακα 1.

2. Επισημάνσεις και παρατηρήσεις ανά θεματική ενότητα

2.1 Αγορά εργασίας

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Μετανάστρια, αγορά εργασίας, απασχόληση, ένταξη στην αγορά εργασίας, εργασία μεταναστριών, άτυπη εργασία, οικιακή εργασία, κοινωνική ένταξη μεταναστριών*.

Στην παρούσα ενότητα περιλαμβάνονται βιβλιογραφικές πηγές στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται ζητήματα, όπως η ένταξη των μεταναστών/-στριών στην αγορά εργασίας, τα στοιχεία απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, η συμμετοχή και ο ρόλος των μεταναστών/-στριών στην αγροτική οικονομία και ανάπτυξη, η διερεύνηση καλών πρακτικών στον τομέα της απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, οι συνθήκες εργασίας των μεταναστών/-στριών, οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, η (αν)ισότητα στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των εργασιακών τους θέσεων και η απασχόλησή τους στην άτυπη αγορά εργασίας, κυρίως ως οικιακών βοηθών.

Είναι γεγονός ότι οι εθνικές πολιτικές για τη μετανάστευση στην Ελλάδα διαμορφώνονται μετά το 2000 και συναρθρώνονται με τις ευρωπαϊκές πολιτικές με τις οποίες και εναρμονίζονται. Επικεντρώνονται σε ζητήματα διαβίωσης και απασχόλησης των μεταναστών/-στριών και προσεγγίζουν το ζήτημα της απασχόλησής τους ως βασική συνιστώσα της κοινωνικής ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία (βλ. ενδεικτικά Δημουλάς Κ. Παπαδοπούλου Δ., 2004, Συλλογικό έργο,

4. Από τις 593 εγγραφές αρκετές ήταν εκείνες που καταχωρήθηκαν σε παραπάνω από μία θεματική ενότητα λόγω της συνάφειας του περιεχομένου τους.

2002). Μεγάλο μέρος της θεωρητικής και ερευνητικής παραγωγής περιλαμβάνει αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τα ποσοστά και τις όψεις της απασχόλησης των μεταναστριών και τη θέση τους ανά οικονομικό κλάδο στην ελληνική αγορά εργασίας (βλ. ενδεικτικά Καψάλης Α., 2007). Μάλιστα, καταγράφονται βιβλιογραφικές πηγές μέσα από τις οποίες αναζητώνται τρόποι άρσης των θεσμικών εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες ως προς την πρόσβαση στην επίσημη αγορά εργασίας (βλ. ενδεικτικά Καψάλης Α., 2007 και 2008). Γίνεται αντιληπτό ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης εισάγει νέα δεδομένα στην αγορά εργασίας και δημιουργεί πιο περίπλοκες σχέσεις στο πλαίσιο της αναγκαίας συνοχής και της θεμιτής ανταγωνιστικότητας (ενδεικτικά: Kandyliis G., Arapoglou V., Maloutas Th., 2008).

Το επιστημονικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις άτυπες αγορές εργασίας των μεταναστριών και, κυρίως, στην οικιακή εργασία ως ιδιαίτερη όψη της μετανάστευσης γυναικών, η οποία συνδέεται και με τον κομβικό ρόλο της στις σύγχρονες σχέσεις των φύλων, π.χ. χώρες της Δυτικής Ευρώπης (βλ. ενδεικτικά, Βαϊού Ντ., Στρατηγάκη Μ., 2009, Βασιλικού Κ., 2009, Τατσόγλου Ευ., Χατζηκωσταντή Ι., 2003, Ψημμένος Ι., 2001). Αρκετά άρθρα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η περιθωριοποίηση της οικιακής εργασίας λειτουργεί ενάντια στις εργαζόμενες γυναίκες και την αγορά εργασίας. Κεντρικό σημείο έναρξης αυτής της συζήτησης είναι ότι η απαξίωση της οικιακής εργασίας είναι μια κοινωνική –και, επομένως, διαχειρίσιμη διαδικασία (βλ. ενδεικτικά Μαρούκης Θ., 2009).

Επιπρόσθετα, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν εμπειρικά ευρήματα από έρευνες που αφορούν τη συμμετοχή και το ρόλο των μεταναστών/-στριών στην αγροτική οικονομία και ανάπτυξη (βλ. ενδεικτικά, Kasimidis C., Papadopoulos A., 2005, Kasimidis C., Papadopoulos A., 2008, Papadopoulos A., 2006). Στο πλαίσιο αυτό, μελετώνται διεξοδικά οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης των μεταναστών/-στριών στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας (βλ. ενδεικτικά Kasimidis Ch., Papadopoulos A., Zaccourlou E., 2003, Labrianidis L., Sykas Th., 2009).

Αναμφισβήτητα, η απασχόληση των μεταναστών/-στριών αποτελεί μείζον κοινωνικό φαινόμενο με πολλαπλές επιπτώσεις τόσο για τους μετανάστες όσο και για την κοινωνία υποδοχής. Ταυτόχρονα, συνιστά σημαντικό ζήτημα πολιτικής, το οποίο συνοδεύεται από συ-

γκεκριμένες εφαρμογές και συνδυάζεται με αντίστοιχες πρακτικές. Η βιβλιογραφική επισκόπηση ανέδειξε όψεις του ζητήματος της απασχόλησης των μεταναστριών στην Ελλάδα μέσα από την ανίχνευση και τον εντοπισμό καλών πρακτικών οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως σε ζητήματα κατάρτισης, αναβάθμισης δεξιοτήτων, συμβουλευτικής για την προώθηση στην απασχόληση και αλλαγής κουλτούρας και στάσεων των τοπικών και εθνικών κοινοτήτων (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Τσονίδης Α., 2007, Κονδύλη Δ., Θανοπούλου Μ., Μουρίκη Α., Στρατουδάκη Χ., Τζωρτζοπούλου Μ., 2010). Υπογραμμίζεται ότι ο αριθμός καλών πρακτικών που καταγράφεται με στόχευση σε μετανάστριες δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος, εφόσον το αποτέλεσμα της βιβλιογραφικής αναζήτησης αποτυπώνει τις γενικότερες πολιτικές, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν ρητά τη διάσταση του φύλου σε ό,τι αφορά τη μετανάστευση.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που απασχολεί την ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα είναι οι επιδράσεις της μη νόμιμης μετανάστευσης στους οικονομικούς δείκτες της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, καταγράφονται βραχυπρόθεσμες επιδράσεις που χαρακτηρίζονται ως θετικές, παρέχοντας ένα ευέλικτο ως προς την απασχόληση και τις αμοιβές εργατικό δυναμικό που βελτιώνει την ανταγωνιστικότητα της χώρας. Ωστόσο, τα αναμενόμενα μακροπρόθεσμα οφέλη από την απασχόληση των μη νόμιμων μεταναστών σε μεγάλο ποσοστό, είναι αρκετά αμφίβολη, διότι καθυστερεί βασικές προϋποθέσεις για βιώσιμη ανάπτυξη, όπως την αναδιοργάνωση της παραγωγής, την υποκατάσταση εργασίας με κεφάλαιο και νέα τεχνολογία, κ.α. (βλ. ενδεικτικά Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Πετραλιάς Α., 2006). Τέλος, σε αρκετές μελέτες παρατηρείται μια προσπάθεια εκτίμησης των επιδράσεων της μετανάστευσης στα κύρια οικονομικά μεγέθη της χώρας υποδοχής και, εν προκειμένω, της Ελλάδας (βλ. ενδεικτικά Προκοπάκη Κ., 2009).

2.2 Στέγαση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Αγορά κατοικίας, αποκλεισμός, αστικοποίηση, αντικειμενική αξία κατοικίας, γειτονιά, γεωγραφική κατανομή, διαβίωση, εγκατάσταση, έμφυλες ανισότητες, ενοίκιο, ιδιοκτήτη κατοικία, κατοίκηση,*

κατοικία, κοινότητα, κοινωνική ανισότητα, κοινωνική πολιτική, κοινωνική πόλωση, μεταναστευτική πολιτική, μισθωμένη κατοικία, οικιακός χώρος, οικιστικές συνθήκες, πόλη, πρόσβαση (μεταναστών) στη στέγαση, στεγαστική πολιτική, συνθήκες στέγασης, χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός, χωρο-κοινωνικές μεταβολές, χώρος.

Σε γενικές γραμμές, η περιληφθείσα στην προκειμένη ενότητα βιβλιογραφία αφορά στις συνθήκες στέγασης των μεταναστών, στα ποσοτικά και ποιοτικά της χαρακτηριστικά, στις δυσχέρειες της και στις πολιτικές αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση κατέδειξε δύο κύριες τάσεις στην επιστημονική θεώρηση του ζητήματος της στέγασης των μεταναστών/-στριών: α) την αυτοτελή του προσέγγιση και β) την εξέτασή του ως ένδειξης κοινωνικού αποκλεισμού ή κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Στην πρώτη «ομάδα» προσεγγίσεων, τα κεντρικά ζητήματα ανάπτυξης αφορούν στη μελέτη των επιδράσεων του μεταναστευτικού φαινομένου στην αγορά κατοικίας, στις αντικειμενικές αξίες των κατοικιών, στο ύψος των ενοικίων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Αρ., Λυκογιάννη Ρ., 2007, Λαυρεντιάδου Μ., 2009, Σαρουπάκης Α., 2002). Οι συνθήκες στέγασης των μεταναστών/-στριών, η επιλογή του τόπου διαμονής, τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της κατοικίας τους αποτελούν επίσης αντικείμενα ανάπτυξης, καθώς και οι ενδο-ομαδικές σχετικές διαφοροποιήσεις στη βάση της εθνικής προέλευσης, της επαγγελματικής απασχόλησης και της οικονομικής τους κατάστασης (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., 2007, Robinson D., Reeve K., 2006, Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Ερ., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., 2007).

Η θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση της στέγασης των μεταναστών/-στριών ως ένδειξης της κοινωνικής τους ένταξης διαλαμβάνει ζητήματα πρόσβασης στην αγορά κατοικίας, στη στέγαση και στους προσδιοριστικούς της παράγοντες, καθώς και ζητήματα συγκέντρωσης των μεταναστών/-στριών σε συγκεκριμένους τόπους και χώρους στο αστιακό και αγροτικό περιβάλλον, διαμόρφωσης τυχόν χωρο-κοινωνικών διακρίσεων, και κατ' επέκταση κοινωνικής πόλωσης. Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσονται και προσεγγίσεις της σχετικής κοινωνικής πολιτικής, μέσα από τη διατύπωση κριτικών θεωρήσεων των υφιστάμενων στεγαστικών πολιτικών ανά τον κόσμο, αλλά και προτάσε-

ων βελτίωσής τους (βλ. ενδεικτικά Lykogianni R., Vaiou D., 2007, Maloutas Th., 2007, Χριστοδούλου Χ., 2008).

Αναφορικά με τις «έμφυλες» διαστάσεις του υπό εξέταση ζητήματος, δεν παρατηρήθηκαν ειδικότερες διαφοροποιήσεις της στέγασης των μεταναστριών σε σχέση με αυτή των μεταναστών. Η εν λόγω μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στην περιγραφική και ερμηνευτική ανάλυση των χωρο-κοινωνικών διακρίσεων που υφίστανται συχνά οι μετανάστριες στη βάση του καλούμενου «διπλού μειονεκτήματος» (της ιδιότητάς τους, δηλαδή, ως γυναίκας και ως μετανάστριας), το οποίο, συνιστώντας προσδιοριστικό παράγοντα των διαφόρων όψεων της ζωής τους –εργασία, οικονομικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση–, επιδρά καταλυτικά και στη στέγασή τους. Τα βιβλιογραφικά κενά ως προς το θέμα της σχέσης μετανάστευσης και στέγασης μπορεί να θεωρηθεί ότι αφορούν την απουσία ενασχόλησης σε βάθος με τις «έμφυλες» διαστάσεις του ζητήματος, καθώς και το έλλειμμα σχετικής ελληνικής βιβλιογραφίας, το οποίο εν μέρει αντισταθμίζει την ελλιπή σχετική κοινωνική πολιτική.

2.3. Οικογένεια

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Απαγωγή τέκνων, γάμος, διακρατικές οικογένειες, δικαίωμα διαμονής, δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης, ενδοοικογενειακή βία, ιδιωτική ζωή, ισότητα των φύλων, μικτοί γάμοι, οικιακή εργασία, οικογενειακή εκμετάλλευση, οικογενειακή ενότητα, οικογενειακή επανένωση, οικογενειακή ζωή, οικογενειακή συνένωση, οικογένειες μεταναστών/-στριών.*

Τα δημοσιεύματα που αφορούν στην «οικογένεια» καλύπτουν ζητήματα όπως τις μορφές οικογένειας, την οικογενειακή επανένωση, την οικογενειακή κατάσταση καθώς και τη διαχείριση των εμβασμάτων. Ειδικότερα, παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με τους νόμιμα διαμένοντες μετανάστες που κατοικούν με τον/τη σύζυγο και τα παιδιά, καθώς και περιπτώσεις συγκατοίκησης με γονείς, φίλους-ες. Επίσης, εμφανίζονται και περιπτώσεις διαμονής κάτω από ανεπίσημο καθεστώς. Σε αρκετές μονογραφίες και άρθρα, παρουσιάζονται οι νομοθετικές τροποποιήσεις σχετικά με το ζήτημα της οικογενειακής επανένωσης και ερμηνεύονται οι ισχύοντες νόμοι. Επιπρόσθετα, γίνεται λόγος για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του

ανθρώπου και το σεβασμό της οικογενειακής ζωής σύμφωνα με τους διεθνείς κανόνες δικαίου.

Μια βασική παρατήρηση που προκύπτει από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας είναι ότι το θέμα «οικογένεια» αναπτύσσεται συχνά σε δεύτερο πλάνο, καθώς τα θέματα που κυρίως επικρατούν είναι η μεταναστευτική πολιτική, η νομοθεσία και οι συνθήκες απασχόλησης του μεταναστευτικού πληθυσμού. Σποραδικές εκθέσεις, έρευνες και ειδικά αφιερώματα περιλαμβάνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό των μεταναστών/-στριών στην Ελλάδα, στις οποίες παρουσιάζονται στοιχεία με βάση την οικογενειακή τους κατάσταση, τη μορφή των οικογενειών τους και τις δυσχέρειες που μπορεί να αντιμετωπίζουν (βλ. ενδεικτικά: Cavouridis J., 2003, Gropas R., Triandafyllidou A., 2005, Μαράτου-Αλιπραντή Α., 2007, Ρομπόλης Σ., 2007, Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι., 2004).

Άλλοτε πάλι, η οικογενειακή ζωή των μεταναστών/-στριών εξετάζεται μέσα από έρευνες των συνθηκών ζωής τους. Σε αυτές, επισημαίνονται ιδιαίτερα τα προβλήματα και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στη σύγχρονη εποχή, τα ζητήματα της παιδικής και μητρικής θνησιμότητας, του αναλφαριθμητισμού, της εργασίας, του εισοδήματος, της οικογένειας και της πολιτικής δύναμης (βλ. ενδεικτικά: Συλλογικό έργο, 2005, Παπαδοπούλου Δ., Κριατσιώτη Β., 2007, Θανοπούλου Μ., 2007, Βασιλικού Κ., 2007).

Κατά τη βιβλιογραφική αναζήτηση παρατηρήθηκε ότι υπάρχει ένας αξιόλογος αριθμός δημοσιευμάτων σχετικών με τη νομοθεσία περί οικογενειακής επανένωσης, και μικρότερος αριθμός σχετικά με τη μορφή της οικογένειας και την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών/-στριών.

Σε γενικές γραμμές, τα βιβλιογραφικά κενά στο θέμα της «οικογένειας» αφορούν κυρίως την απουσία μιας σε βάθος ενασχόλησης με την οικογενειακή ζωή των μεταναστών και των εθνοτικών μειονοτικών πληθυσμών σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες, με εντονότερο το έλλειμμα στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία.

2.4. Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική ασφάλιση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Κοινωνική πολιτική, κοινωνική προστασία,*

πρόνοια, υγεία, ασφάλιση, προνοιακά επιδόματα, μορφές εργασίας μεταναστευτική πολιτική, μεταναστευτικός έλεγχος, πρόσβαση (μεταναστών/-στριών) σε υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, συνθήκες απασχόλησης, σύστημα κοινωνικής προστασίας, μεταρρυθμίσεις συστημάτων πρόνοιας, ευέλικτες μορφές εργασίας, κοινωνικές ανισότητες, δικαιώματα, προνοιακή περιθωριοποίηση.

Η περιληφθείσα στη συγκεκριμένη ενότητα βιβλιογραφία αφορά στην πρόσβαση των μεταναστών/-στριών στις υπηρεσίες υγείας, ασφάλισης και κοινωνικής πρόνοιας ως δείκτης κοινωνικής ένταξης στην χώρα υποδοχής τους, με έμφαση στον ελλαδικό χώρο.

Τα ζητήματα πρόσβασης των μεταναστών στις κοινωνικές υπηρεσίες και γενικότερα σε όλο το πλέγμα της κοινωνικής προστασίας των κρατών αποτελούν για τους κοινωνικούς ερευνητές ένα μόνιμο αντικείμενο προς έρευνα και προβληματισμό. Επίσης, διεξάγονται όλο και περισσότερες μελέτες που άπτονται των ζητημάτων πρόσβασης των μεταναστών σε όλο το σύστημα κοινωνικής προστασίας, γεγονός που υποδηλώνει την κρισιμότητα των ζητημάτων αυτών για τα σύγχρονα κράτη και για την αντιμετώπιση των μεταναστευτικών πληθυσμών από τα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Η χρήση των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και ασφάλειας από αλλοδαπούς είναι μια παράμετρος σχετικά νέα για το ελληνικό σύστημα. Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί ενδέχεται να έχουν, πλέον των άλλων, και ειδικές ανάγκες οι οποίες συνδέονται τόσο με τις συνθήκες της εργασίας τους, όσο και με τις διαδικασίες προσαρμογής τους στο νέο περιβάλλον όπου διαβιούν, συχνά αποκομμένοι από συγγενικά και φιλικά υποστηρικτικά δίκτυα (Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ., 2008, σελ. 310).

Στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις κρατών με σημαντικό αριθμό μεταναστών, το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό απασχολείται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα σε μισθωτές, ανασφάλιστες, προσωρινές, ανειδίκευτες και ενίοτε ανθυγιεινές εργασίες. Οι μετανάστες, συχνά ασφαλιζονται στις χαμηλές ασφαλιστικές κατηγορίες και σε χαμηλά κλιμάκια, γεγονός που διαφοροποιεί το ύψος των παροχών τους σε είδος και σε χρήμα σε σχέση με αυτών που απολαμβάνουν οι γηγενείς και μακροπρόθεσμα θα διαφοροποιήσει και το ύψος των συντάξεών τους (Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Γκαζόν Ερ., 2005, σελ. 37-38). Αξίζει να γίνει μνεία, ωστόσο, ότι πρόκειται για οικογενειακές ασφαλίσεις.

Η αλληλόδραση της νομιμότητας παραμονής με την εργασιακή κατάσταση και η ασάφεια που χαρακτηρίζει το καθεστώς παραμονής και εργασίας εν γένει, σε συνδυασμό με την κρατική γραφειοκρατία και τα κενά της μεταναστευτικής πολιτικής, συμβάλλουν στον προσανατολισμό των μεταναστών προς άτυπες μορφές απασχόλησης (εργάτες, καθαρίστριες κ.λπ.). Η κατάσταση αυτή αποκτά μεγαλύτερες διαστάσεις στην περίπτωση των μεταναστριών, οι οποίες είναι πολύ συχνά εξαρτημένες από το σύζυγό τους λόγω εισόδου τους στη χώρα μέσω της οδού της *οικογενειακής επανένωσης*. Η άτυπη απασχόληση με κύριο χαρακτηριστικό την απουσία ενσήμων καθώς και η σύνδεση των ενσήμων με την άδεια παραμονής οδηγούν σημαντικό αριθμό των μεταναστών (ανεξαρτήτως φύλου) σε σχετική «προνοιακή περιθωριοποίηση», απομακρύνοντάς τους από θεσμικά κατοχυρωμένες και εξελίξιμες μορφές κοινωνικής ασφάλισης. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η υγειονομική περίθαλψη σε οιαδήποτε μονάδα δημόσιας υγείας παρέχεται δωρεάν σε κάθε μετανάστη (νόμιμο ή μη, ασφαλισμένο ή ανασφάλιστο).

Τα ποσοστά των ανασφάλιστων μεταναστών παραμένουν, όμως, υψηλά ακόμα και για τους νόμιμους μετανάστες. Όπως δείχνουν και τα στοιχεία της έρευνας των Μαράτου-Αλιπράντη και Γκαζόν (2005) οι αλλοδαποί αντιμετωπίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό οικονομική ανασφάλεια από το γηγενή πληθυσμό καθώς τα εισοδήματά τους είναι γενικά χαμηλότερα και το ποσοστό ιδιοκατοίκησης πολύ μικρότερο.

Ένα άλλο πεδίο αναζήτησης βιβλιογραφίας στη συγκεκριμένη θεματική ενότητα ήταν αυτό της υγείας του πληθυσμού των μεταναστών στην Ελλάδα και της προσβασιμότητας στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας. Όπως προκύπτει από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, η γνώση μας γύρω από το προφίλ υγείας του πληθυσμού των μεταναστών στην Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένη. Ελάχιστες είναι οι μελέτες που αφορούν προβλήματα υγείας σε αυτόν τον πληθυσμό και τα επιδημιολογικά δεδομένα ελλιπή. Εξάιρεση αποτελούν οι μελέτες σχετικά με τον επιπολασμό λοιμωδών νοσημάτων όπως της ηπατίτιδας, της φυματίωσης και της HIV λοίμωξης στον πληθυσμό των μεταναστών. (Έκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα, 2009, σ. 16). Επίσης, κάποιες μελέτες ασχολούνται με τη διερεύνηση παραγόντων κινδύνου για την υγεία των μεταναστών, οι οποίοι σχετίζονται με τις μορφές και τις συνθήκες εργασίας τους. Έτσι, φαίνεται ότι «οι μετα-

νάστες πλήττονται, αναλογικά με την παρουσία τους στον εργατικό πληθυσμό, σε μεγαλύτερο βαθμό από τα εργατικά ατυχήματα και τις επαγγελματικές ασθένειες. Στη λίστα των κύριων θυμάτων από εργατικά ατυχήματα την πρώτη θέση κατέχουν οι αλλοδαποί, με 50% περίπου αυξημένη πιθανότητα ατυχήματος» (Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, 2004).

Η βιβλιογραφία σε σχέση με την ψυχική υγεία των μεταναστών είναι επίσης περιορισμένη. Οι περισσότερες από το μικρό αριθμό σχετικών πρωτότυπων μελετών ασχολούνται με την ψυχική υγεία και την κοινωνική ένταξη των παλιννοστούντων, και ελάχιστες με την ψυχική υγεία των προσφύγων ή των μεταναστών. Από τις υπάρχουσες μελέτες δεν παρατηρείται, πάντως, σημαντική διαφορά στην ψυχοπαθολογία των μεταναστών σε σχέση με το γηγενή πληθυσμό, ενώ παρατηρείται «διαφορά στα επίπεδα στρες, άγχους πίεσης... με αποτέλεσμα αυξημένα ψυχολογικά συμπτώματα χωρίς κατ' ανάγκη νοσηρότητα» (Παπαβασιλείου Δ., 2005).

Διαπιστώνεται, συνεπώς, η ανάγκη για στοχευμένες επιδημιολογικές αλλά και ψυχοκοινωνικές διερευνήσεις, προκειμένου να αποτυπωθούν το προφίλ και τα προβλήματα υγείας των μεταναστών στην Ελλάδα. Οι μελέτες αυτές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων ανάλογα με τη χώρα καταγωγής, το κοινωνικοπολιτιστικό υπόβαθρο, τη θρησκεία, το καθεστώς και τη διάρκεια παραμονής, το βαθμό ενσωμάτωσης, κ.α. Επισημαίνεται ότι η εμπεριστατωμένη μελέτη της σχέσης μεταξύ μετανάστευσης και ψυχικής υγείας προϋποθέτει μια ολιστική και πολύ-επιστημονική προσέγγιση, στην οποία θα αναδεικνύονται όλες οι διαφορετικές διαστάσεις της μετανάστευσης: θεσμική, κοινωνική και ψυχολογική (Ζήση Α., 2006, σελ. 95-108).

Στην Ελλάδα ελάχιστα είναι τα παραδείγματα εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας που απευθύνονται σε μετανάστες και πρόσφυγες. Στο Εθνικό Σύστημα Υγείας δεν έχουν ενταχθεί ακόμη πρακτικές διαπολιτισμικής προσέγγισης και δεν παρέχονται πληροφορίες σε άλλες γλώσσες εκτός της ελληνικής αλλά ούτε και η δυνατότητα διερμηνείας⁵ (Εκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα, 2009, σελ. 31).

5. Πρόσφατη μελέτη του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου Πρόσβασης στην Υγεία των Γιατρών του Κόσμου δείχνει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετά εμπόδια πρόσβασης

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τις σχετικές μελέτες, την πρόσβαση στο σύστημα υγείας δυσχεραίνουν παράγοντες όπως η γραφειοκρατία, οι μεγάλες λίστες αναμονής, οι ανεπαρκείς υποδομές και άλλα χρόνια προβλήματα του ελληνικού συστήματος υγείας που επηρεάζουν αρνητικά και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες (Hatziprokorporiou P., 2004, σελ. 321-338).

Σε γενικές γραμμές, βιβλιογραφικό κενό ως προς το θέμα της σχέσης μετανάστευσης και υγείας-πρόνοιας μπορεί να εντοπιστεί στην απουσία ερευνών που εξετάζουν πιθανές διαφοροποιήσεις της πρόσβασης των μεταναστών/-στριών στις προνοιακές παροχές σε Ελλάδα και Ευρώπη. Επίσης, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση της κατάστασης υγείας των μεταναστών/μεταναστριών και η συμβολή των άτυπων δικτύων και οργανώσεων στη διάδοση των πληροφοριών σχετικά με την πρόσβαση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε υπηρεσίες προνοιακού τύπου.

2.5 Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: Πολιτισμική πολυμορφία, μετανάστες/-στρίες, μαθητές/-τριες, σχολική επίδοση, διαπολιτισμική εκπαίδευση, διαπολιτισμική αγωγή, πολυπολιτισμική εκπαίδευση, διαπολιτισμική παιδαγωγική, εκπαιδευτική πολιτική, εκπαιδευτικές πρακτικές, εκπαιδευτικό θεσμικό πλαίσιο, γλωσσική πολυμορφία, σχολική ένταξη, σχολικός αποκλεισμός, διγλωσσία, δεύτερη (ξένη) γλώσσα, δίγλωσσα παιδιά, πολυγλωσσικές τάξεις, τάξεις υποδοχής, φροντιστηριακά μαθήματα, ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, μαθητικός πληθυσμός, εκπαιδευτικός, ισότητα ευκαιριών, εκπαιδευτικές πρακτικές, αντιρατσιστική εκπαίδευση, κοινωνικές ανισότητες, ανθρώπινα δικαιώματα, ισότητα των φύλων, φυλετικά στερεότυπα, έμφυλα στερεότυπα, πολιτισμική ποικιλομορφία, γλωσσική ικανότητα, γλωσσομάθεια, μειονότητες, σχολική διαρροή, παλιννοστούντες/-ούσες, αλλοδαποί/-ές,

στην πληροφόρηση αναφορικά με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (βλ. Γιατροί του Κόσμου – Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο (2007), *Χωρίς χαρτιά, χωρίς υγεία*;, Έκδοση των Γιατρών του Κόσμου). Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα και της μελέτης «Equality in Health: Greek National Report», όπου διαπιστώνεται το έλλειμμα πληροφόρησης και η άγνοια των μεταναστών και προσφύγων σχετικά με τα δικαιώματά τους.

διγλωσσία, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μονοπολιτισμικός, μονο-θρησκευτικός, θρησκευτική πολυμορφία, εκπαιδευτική κοινότητα, μάθηση.

Η αναζήτηση και μελέτη της βιβλιογραφίας στη συγκεκριμένη ενότητα κατέδειξε σαφώς ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί σημαντικά το ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση αλλοδαπών και αλλόγλωσσων μαθητών/-τριών, γεγονός που συνδέεται με το σχεδιασμό και την εφαρμογή εκπαιδευτικών πολιτικών για τη διαμόρφωση ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, που θα λαμβάνει υπόψη την ετερότητα και θα υποστηρίζει τη σχολική ένταξη, καθώς και την ισότιμη αντιμετώπιση παιδιών μεταναστών/-στριών.

Προτάσσοντας το ζήτημα της «γλώσσας», ως βασικού εργαλείου μάθησης κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, ως αναπόσπαστου στοιχείου κατανόησης της «ταυτότητας» αλλά και ως σημαντικού μέσου για τη σχολική ένταξη, επίδοση και κοινωνική ενσωμάτωση, πλήθος ερευνών, μελετών και εκθέσεων επικεντρώνεται στο ζήτημα της «διγλωσσίας» (βλ. ενδεικτικά Tsokalidou R., 2005, σελ. 48-61, Paleologou N., 2004, σελ. 317-329, Τσοκαλίδου Ρ., 2005, σελ. 37-50, Σκούρτου Ελ., 2002, Colin B., 2001).

Ειδικότερα, εξετάζεται η σχέση διγλωσσίας και μάθησης, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται θεωρητικό πλαίσιο που σχετίζεται με τη γλωσσοδιδασκτική για την κατάκτηση δεύτερης γλώσσας και τη γλωσσική αξιολόγηση, προκειμένου να τεθούν κριτήρια αξιολόγησης για τη γλωσσική επάρκεια και εξέλιξη. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνονται και σχετικά εγχειρίδια και δραστηριότητες με σκοπό να ευαισθητοποιηθούν οι εκπαιδευτικοί στο ζήτημα της διγλωσσίας στις πολυγλωσσικές τάξεις και να συνειδητοποιήσουν τα οφέλη της πολύγλωσσης ελληνικής πραγματικότητας, εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος.

Επιπλέον, στη βιβλιογραφία που εντοπίστηκε για θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, συχνά εξετάζεται το ζήτημα των στερεοτύπων που εμφανίζονται στις παιδαγωγικές πρακτικές, αλλά και στο ευρύτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον, τα οποία συνδέονται άμεσα με την επίδοση των μαθητών/-τριών (π.χ. το στερεότυπο της χαμηλής επίδοσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών) και τη σχολική και κοινωνική τους ένταξη (βλ. ενδεικτικά Γκότοβος Αθ., Μάρκου Γ., 2003, Κάτοικας Χρ., Πολίτου Ε., 2005, Γκόβαρης Χρ., Νιώτη Ν., Σταμάτης Π., 2003, Λεοντίνης Γ., 2007, Παπαχρήστος Κ., 2007, σελ. 117-131). Το σχολείο,

μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία, προβάλλεται ως χώρος, ο οποίος καλείται να προαγάγει τις αρχές της αναγνώρισης της ετερότητας, της ισότητας και της δικαιοσύνης. Παράλληλα, έννοιες, όπως «πολιτισμική ομογενοποίηση» και «θρησκευτική ομοιογένεια» θίγονται συχνά, προκειμένου να διερευνηθούν οι αιτίες αποκλεισμού αλλοδαπών μαθητών/-τριών και να εντοπιστούν οι αναντιστοιχίες ανάμεσα στο θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο της Ελλάδας και τη σύγχρονη εκπαιδευτική τάση της πολυπολιτισμικότητας και πολυμορφίας.

Τέλος, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν αποτελέσματα ερευνών που αφορούν σε δημογραφικά στοιχεία του μαθητικού πληθυσμού σε συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας, διερευνούν τις στάσεις γονέων, εκπαιδευτικών και μαθητών/-τριών αναφορικά με αλλοδαπούς/-ές (συμ)μαθητές/-τριες, καθώς και τις σχέσεις εκπαιδευτικού/μαθητή/-τριας/γονέων (βλ. ενδεικτικά Cummins J., 2003, Τσιτάκαλος Γ., 2000, Βρατσάλης Κ., Σκούρτου Ελ., 2000, σ.26-33, Χατζηδάκη Α., 2007, σελ. 133-152, Dimakos I., Tasiopoulou K., 2003, σελ. 307-316, Baldwin-Edwards M., 2005, Λιακοπούλου Μ., 2006, Χριστοπούλου Ε., Ταυρίδου, Π., Μπαρόν Δ., Ρήγα, Β., Αναγνωστοπούλου Λ., 2004). Το ζητούμενο της δημιουργικότητας και της πρόκλησης μέσα από τη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση στο χώρο της εκπαίδευσης αποτελεί κοινή συνιστώσα των κειμένων που εντοπίστηκαν.

Ωστόσο, παρόλη την αύξηση του επιστημονικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, τόσο αναφορικά με θέματα ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης, όσο και με θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εντοπίζονται κενά σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των δύο αυτών παραμέτρων (φύλο και διαπολιτισμικότητα) παράλληλα στο χώρο της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, δεν εντοπίστηκαν πολλές ερευνητικές προσπάθειες στις οποίες, για παράδειγμα, να εξετάζεται ο βαθμός ένταξης ή επίδοσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών με βάση το φύλο ή οι στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι σε μαθήτριες μετανάστριες.

2.6 Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: Άδειες παραμονής, ανθρώπινα δικαιώματα, αντεγκληματική πολιτική, διεθνοποίηση, δημόσια διοίκηση, δίκαιο αλλοδαπών,

ελληνικό δίκαιο, απέλαση, ευρωπαϊκό δίκαιο, εμπορία ανθρώπων, ένταξη, εργασιακές σχέσεις, Ευρωπαϊκή Ένωση, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ιθαγένεια, ισότητα των φύλων, καλές πρακτικές, κοινωνικά δικαιώματα, κοινωνική ανισότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, κοινωνική κινητικότητα, κοινωνική προστασία, λαθρομετανάστευση, μεταναστευτική πολιτική, μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, νομικό καθεστώς αλλοδαπών, νομοθετικό πλαίσιο μετανάστευσης, παράνομη εργασία, συμβάσεις εργασίας, Συμβούλιο της Ευρώπης.

Σε γενικές γραμμές, στην παρούσα ενότητα εντάχθηκαν βιβλιογραφικές πηγές στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται ζητήματα, όπως η διεθνοποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής, η (νομοθετική) ρύθμιση της κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών/-στριών, οι (νομοθετικές) πολιτικές κοινωνικής τους ένταξης και προστασίας, οι πολιτικές προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο και οι καλές πρακτικές σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Στη βάση των προαναφερθέντων καθίσταται προφανές πως οι προκείμενες καταγραφές αφορούν τόσο στις εγχώριες και διεθνείς νομοθετικές ρυθμίσεις του υπό εξέταση φαινομένου γενικά όσο και σε επιμέρους όψεις του, όπως η εργασία, η οικογένεια, η πολιτική και κοινωνική συμμετοχή.

Η γενική θεώρηση της μεταναστευτικής πολιτικής και του αντίστοιχου νομοθετικού πλαισίου συνιστά άλλοτε μια καταγραφή των νομοθετικών ρυθμίσεων στην Ελλάδα και τον κόσμο και άλλοτε μια κριτική προσέγγιση του περιεχομένου, των απώτερων στόχων και των ελλείψεων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον υπερεθνικό σήμερα χαρακτήρα των μεταναστευτικών πολιτικών, καθώς και των πλεονεκτημάτων αλλά και των ορίων εναρμόνισης τους με τις αντίστοιχες εθνικές πολιτικές, στη βάση των εκάστοτε κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Βαγενά-Παλαιολόγου Ε., 2010, Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α., 2009, Κοντιάδης Ε., Παπαθεοδώρου Θ., 2007, Μάρκου Π. Γ., 2007, Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., 2005, Περράκης Στ., 2002, Σαμπατάκου Ελένη-Ανδριανή, 2010, Σαρρής Ν., 2008, Τριανταφυλλίδου Ά., 2005).

Ως ειδικότερα θέματα αναδεικνύονται η εργασία των μεταναστών/-στριών, η οικογενειακή τους κατάσταση, το καθεστώς παραμονής τους. Αναφορικά με την εργασία, τα κεντρικά ζητήματα ανάπτυξης αφορούν στις συνθήκες εργασίας των μεταναστών/-στριών, στην (αν-)ισότητα στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, στα ποσοτικά και ποι-

οτικά χαρακτηριστικά των εργασιακών τους θέσεων και στην παράνομη εργασία. Όσον αφορά στην οικογένεια, κεντρικό αντικείμενο προσέγγισης αποτελούν οι υφιστάμενες νομοθετικές ρυθμίσεις και το νομοθετικό καθεστώς γύρω από την οικογενειακή επανένωση (Καψάλης Α., 2007, Ψημμένος Ι., 2001).

Το καθεστώς παραμονής εξετάζεται από νομοθετική σκοπιά μέσα από την παρουσίαση και κριτική προσέγγιση του καθεστώτος των αδειών παραμονής και της συσχέτισης του με την παράνομη μετανάστευση (Κατρούγκαλος Γ., 2004, Λιανός Π. Θ., Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Γκέμι Έ., Παπακωνσταντίνου Π., 2008, Χατζηνικολάου Ν., 2009). Επίσης, εξετάζονται όψεις της αντεγκληματικής πολιτικής που αφορούν στη διαχείριση της παράνομης μετανάστευσης (βλ. ενδεικτικά, Δαλακούρας Θ., 2009, Κουράκης Ν., 2003, Νικολόπουλος Π. Γ., 2011). Ειδικότερα, σε σχέση με τη μετανάστευση των γυναικών, το επιστημονικό ενδιαφέρον σε επίπεδο μεταναστευτικής πολιτικής και νομοθετικού πλαισίου επικεντρώνεται κυρίως στην παράνομη εργασία των μεταναστριών, κυρίως ως οικιακών βοηθών, στην οικογενειακή επανένωση και τις δυσχέρειές της και στην εμπλοκή των μεταναστριών στο έγκλημα, κυρίως ως θυμάτων εμπορίας ανθρώπων (βλ. Αμπατζή Α., 2008, Pouloupoulos I-E., 2003, Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, 2003, Karakatsanis M. N., Swarts J., 2003, Συκιώτου Α., 2003).

Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν σχετικές βιβλιογραφικές πηγές – φεμινιστικού κυρίως επιστημολογικού και μεθοδολογικού υποβάθρου – στις οποίες εξετάζεται κριτικά η βαρύνουσα σημασία που αποδίδεται στο «ευάλωτο» των μεταναστριών στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής και του δικαίου αλλοδαπών ως μέσου ελέγχου των μεταναστριών ειδικά και των γυναικών γενικότερα (βλ. ενδεικτικά Κακκαλής Π., Τρύφωνα Ε., 2009, Παπαθεοδώρου Θ., 2010, Πουλαράκης Ε., Ψωμιάδη Ε., 2010, Zeis T., Liapi M., 2006).

Ως γενική παρατήρηση σημειώνεται πως στο βαθμό που, τόσο σε διεθνές και περιφερειακό όσο και σε εθνικό επίπεδο, η μεταναστευτική πολιτική και το δίκαιο των αλλοδαπών δεν διαφοροποιούνται στη βάση του φύλου, η βιβλιογραφία δεν χαρακτηρίζεται από αυξημένη έμφαση στο ζήτημα της μετανάστευσης των γυναικών, εξαιρώντας την προαναφερθείσα ειδικότερη θεματολογία. Η «έμφυλη» διάσταση του ζητήματος στην περίπτωση αυτή εντοπίζεται κυρίως σε έργα στα οποία

αναπτύσσονται ζητήματα φύλου και τα οποία προσεγγίζουν τη μετανάστευση των γυναικών ως πεδίο κατάδειξης ειδικότερων όψεων της θεσμικής ανισότητας των δύο φύλων.

2.7 Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Ανασφάλεια, ανθρώπινα δικαιώματα, αντεγκληματική πολιτική, απέλαση, βία κατά των γυναικών, διεθνή κείμενα προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου, διεθνικό έγκλημα, δικαιώματα του ανθρώπου, δίκαιο αλλοδαπών, εγκλήματα μίσους, εγκληματικότητα μεταναστών/-στριών, εξαναγκαστική πορνεία, εμπορία ανθρώπων, ενδοοικογενειακή βία, θυματοποίηση μεταναστών/-στριών, κακοποίηση, λαθρομετανάστευση, μεταναστευτική πολιτική, μετανάστευση και δίκαιο, ξενοφοβία, οργανωμένο έγκλημα, παράνομη διακίνηση ανθρώπων, παράνομη μετανάστευση, ποινική καταστολή, πορνεία, ρατσισμός, σεξουαλική εκμετάλλευση.*

Η βιβλιογραφική επισκόπηση της συγκεκριμένης ενότητας αφορά στις όψεις της σχέσης μεταναστευτικού και εγκληματικού φαινομένου. Η αναζήτηση και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας ανέδειξε την ανάπτυξη ιδιαίτερων ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των αλληλεπιδράσεων μετανάστευσης και εγκλήματος, μεταξύ των οποίων, η «εμφυλοποίηση» του ζητήματος, η επικέντρωση σε συγκεκριμένες εκφάνσεις του και η άμεση σύνδεσή του με άλλα κοινωνικά φαινόμενα.

Σε γενικές γραμμές, οι καταγραφές στη βιβλιογραφία περιλαμβάνουν την παρουσίαση και κριτική προσέγγιση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της εγκληματικότητας των μεταναστών/-στριών στην Ελλάδα και διεθνώς, τη διερεύνηση της θυματοποίησης και ανασφάλειας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας (Ζαράφωνίτου, 2007, Τσίγκανου κ.ά., 2010), το ζήτημα της παράνομης μετανάστευσης και τις «απαντήσεις» του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης απέναντι στην εγκληματικότητα και τη θυματοποίησή τους.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε πως υφίστανται ορισμένες όψεις της σχέσης μεταξύ εγκληματικότητας/θυματοποίησης και μετανάστευσης, οι οποίες συγκεντρώνουν ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον. Αναφορικά με το ζήτημα της εγκληματικότητας των μεταναστών, η επιστημο-

νική επικέντρωση αφορά κυρίως στην ποσοτική απεικόνιση της εγκληματικής δραστηριότητας των μεταναστών (με έμφαση στους μετανάστες δεύτερης γενιάς), εξεταζόμενη άλλοτε σε εθνικό επίπεδο σε σχέση με την εγκληματικότητα των ημεδαπών και άλλοτε σε διεθνές επίπεδο ως πτυχή του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος (βλ. ενδεικτικά Καρύδης Β., 2001, Κουράκης Ν., 2003, σελ. 577-583, Κωνσταντινίδου Χρ., 2001, Τσουκαλά Αν., 2001, Χατζηνικολάου Ν., 2009, Αντωνόπουλος Γ., 2004, Κρανιδιώτη Μ., 2003, σελ. 147-190, Λιανός Θ., Μπένος Θ., Δαρίτση Αγγ., 2003, Μοσχοπούλου Αλ., 2005, Baldwin-Edwards Μ., 2001, σελ. 440-444, Παπανδρέου Π., 2011, σελ. 473-496).

Αναφορικά με τη σχέση θυματοποίησης-μετανάστευσης, χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της προαναφερθείσας διαπίστωσης συνιστά η εμπορία ανθρώπων, και συγκεκριμένα μεταναστριών, για σεξουαλική εκμετάλλευση (βλ. ενδεικτικά Ρουλοπούλου Ι.-Ε., 2003, σελ. 271-307, Κανταράκη Μ., 2000, σελ. 581-588, Παπαγιαννοπούλου Μ., 2007, Monzini Ρ., 2007, Ehrenreich Β., Hochschild Ρ. Α., 2003, Τσιακαλάκης Γ., 2002, Λάζος Γρ., 2003, Magliveras Κ., 2007, Askola Η., 2009, σελ. 163-182, Κυριαζή Τ., 2010). Το θέμα αυτό προσεγγίζεται επιστημονικά ποικιλοτρόπως, εστιάζοντας άλλοτε στη φαινομενολογία του, άλλοτε στην παρουσίαση και κριτική προσέγγιση των πολιτικών αντιμετώπισής του, θέτοντας σε κάθε περίπτωση στο επίκεντρο τη θεώρησή του ως καταπάτηση των δικαιωμάτων των γυναικών και του ανθρώπου.

Στη βάση των προαναφερθέντων θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η βιβλιογραφική απεικόνιση της σχέσης εγκληματικότητας/θυματοποίησης και μετανάστευσης χαρακτηρίζεται από αυξημένη επικέντρωση στη θυματοποίηση των μεταναστριών, και ιδίως στην εμπορία ανθρώπων, ενώ δευτερευόντως μόνο προκύπτει εξέταση και άλλων όψεων, όπως είναι για παράδειγμα η ενδοοικογενειακή βία.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί πως τα βιβλιογραφικά κενά εν προκειμένω αφορούν, αφενός, στη σαφώς μικρότερη ενασχόληση με τη σχέση εγκληματικότητας και μετανάστευσης, η οποία ωστόσο στην περίπτωση των γυναικών μπορεί να αποδοθεί και στην περιορισμένη εμπλοκή τους στο έγκλημα, αφετέρου, σε ευρύτερες εκφάνσεις της θυματοποίησης των μεταναστών/-στριών, πέραν της εμπορίας ανθρώπων.

2.8 Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: Δημοκρατική συμμετοχή, δημόσια διοίκηση, διακρίσεις, δίκτυα κοινωνικής προστασίας, εργατικά συνδικάτα, ιδιότητα του πολίτη, κοινωνία των πολιτών, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, κοινωνική ενσωμάτωση, κοινωνική κινητικότητα, κοινωνική συμμετοχή μεταναστών/-στριών, κράτος πρόνοιας, παροχή υπηρεσιών, πολιτική συμμετοχή μεταναστών/-στριών, πολιτικές μετανάστευσης, πολιτική ενσωμάτωση, στρατηγικές ένταξης μεταναστών/-στριών, τοπική αυτοδιοίκηση και μετανάστευση.

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής επισκόπησης της συγκεκριμένης ενότητας, αρχικά παρατηρήθηκε πως τα κεντρικά σημεία επιστημονικής εστίασης στο θέμα της πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών αφορούν στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της παροχής υπηρεσιών προς τον υπό μελέτη πληθυσμό, στο είδος και τη διαχείριση των σε βάρος τους σχετικών διακρίσεων, στο βαθμό ανάπτυξης δικτύων κοινωνικής προστασίας, στις πολιτικές παροχής κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και τα περιθώρια βελτίωσής τους.

Σε γενικές γραμμές, από τη βιβλιογραφική διερεύνηση διαφαίνεται πως το ζήτημα της πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών προσεγγίζεται βασικά ως μέσο εξέτασης του βαθμού κοινωνικής τους ένταξης σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, έμφαση δίνεται τόσο στη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και αγαθά καθώς και στην παροχή κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, όσο και στη διαμόρφωση επιστημονικών μεθόδων μέτρησης της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών, μέσα για παράδειγμα από την ανάπτυξη σχετικών δεικτών.

Πιο συγκεκριμένα, τα κεντρικής σημασίας ζητήματα της πρόσβασης σε υπηρεσίες και της παροχής δικαιωμάτων εν προκειμένω αφορούν βασικά στους όρους ένταξης των μεταναστών/-στριών στην αγορά εργασίας, στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητάς τους, στη σύνθεση των εργατικών συνδικάτων, στους όρους και τις πολιτικές νομιμοποίησής τους (βλ. ενδεικτικά Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., 2006, Παπαδοπούλου Δ., 2006, Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ., 2004, Τζωρτζοπούλου Μ., 2002, Τριανταφυλλίδου Α.,

Μαρούκης Θ., 2010). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρουσίαση και στο σχολιασμό των νομοθετικών και ευρύτερων πολιτικών διαχείρισης των προαναφερθέντων πεδίων, των ελλείψεών τους όχι μόνο ως προς το βαθμό αλλά και ως προς τους όρους της κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής των μεταναστών/-στριών και των διεθνών καλών πρακτικών (βλ. ενδεικτικά Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. 2001, Αράπογλου Β., Τσονίδης Α., 2007, Βαρουξή Χρ., 2008, Παπαδοπούλου Δ., 2006).

Ειδικότερα, για τις μετανάστριες, η παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση καταδεικνύει ως κυρίαρχο πλαίσιο προσέγγισης της κοινωνικής και πολιτικής τους συμμετοχής την προβληματική της ισότητας των φύλων, υπό την έννοια πως το έλλειμμα κοινωνικο-πολιτικών δικαιωμάτων της μετανάστριας, όταν προσεγγίζεται ξεχωριστά από το αντίστοιχο έλλειμμα του μετανάστη, μελετάται κυρίως στη βάση των «έμφυλων» ανισοτήτων (βλ. ενδεικτικά Βασιλικού Κ., 2007, Κοντιάδης Ι. Ξ., 2000, 2007, και 2011, Λεοντσίνη Μ., 2010, Liapi M., Vougioukas A., 2009, Λυμπεράκη Αντ., 2009).

Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η επιστημονική προσέγγιση της κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής των μεταναστών/-στριών, όπως αντανάκλαται στην παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση, αναδεικνύει μια ιδιαίτερη έμφαση στον εργασιακό τομέα και στο καθεστώς νομιμοποίησης έναντι άλλων σχετικών πεδίων (εκπαίδευση, πολιτικό πεδίο, κοινωνική δικτύωση κ.λπ.). Παράλληλα, παρατηρείται έλλειψη σε βάθος ενασχόλησης με τις ιδιαιτερότητες των μεταναστριών ως προς το υπό εξέταση ζήτημα, οι οποίες σχετίζονται ενδεχομένως με τη διπλή «ιδιότητα» της γυναίκας και της μετανάστριας, τηρουμένων των κατά τόπους ισχυουσών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραμέτρων.

2.9 «Αστικότητα»: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: Αγορά κατοικίας, αγροτική ανάπτυξη, αγροτική Ελλάδα, αγροτική οικονομία, αγροτικές περιοχές, αγροτικός τομέας, Αθήνα, Αλβανοί, ανθρωπογεωγραφία, αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονικός μετασχηματισμός, αστική ανάπτυξη, αστική δομή, αστική μεταβολή, αστικοποίηση, αστική χωρικότητα, γειτονιά, γεωγραφία, γεωγραφική διασπορά, γεωγραφι-

κός διπολισμός, δημογραφικό προφίλ, δημόσιος χώρος, εγκατάσταση μεταναστών, θεωρίες μετανάστευσης, θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, ισότητα των φύλων, κινητικότητα, κοινωνικά δίκτυα, κοινωνικο-χωρική ένταξη, κοινωνικός διαχωρισμός, μετανάστες/-στριες, μετανάστευση, μεταναστευτικές ροές, μητρόπολη, οικιστικές στρατηγικές, πολεοδομικός σχεδιασμός, πόλη, πολυπολιτισμικότητα, συνθήκες κατοικίας, συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών, ταυτότητες, ύπαιθρος, φύλο, χωρική ανάλυση, χωρική διαφοροποίηση, χωρική κατανομή, χωρικός μετασχηματισμός, χωροκοινωνικές ανισότητες, χώρος.

Η βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήθηκε αφορούσε σε θέματα σχετικά με το μέγεθος οικισμού, και ιδιαίτερα τη χωρική κατανομή και τις χωρικές διαφοροποιήσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Η αναζήτηση και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας κατέδειξε σαφώς ότι τη τελευταία δεκαετία το ερευνητικό ενδιαφέρον για το χώρο και τη σχέση του με τη μετανάστευση και τις μεταναστευτικές ροές έχει αυξηθεί σημαντικά, δίνοντας έμφαση στη γέννηση νέων αστιακών δομών και χωρικών μετασχηματισμών που προκύπτουν από τον τρόπο που οι μετανάστες/-στριες οργανώνουν την καθημερινή τους ζωή (π.χ. εργασία, τόπος κατοικίας, κοινωνικά δίκτυα κ.λπ.). Συγκεκριμένα, εξετάζεται ο τρόπος που ο/η μετανάστης/-στρια, μέσα από ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, μετασχηματίζει το χώρο. Μέσα από τη διαλεκτική προσέγγιση της κοινωνίας και του χώρου αναδεικνύονται βασικές πλευρές της κοινωνικο-οικονομικής γεωγραφίας της ελληνικής πόλης και ερμηνεύονται οι ιδιαίτερες οικιστικές συμπεριφορές των μεταναστών/-στριών (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ., 2009, Γοσπονδίνη Α., 2001, Κοτζαμάνης Β., 2008, Maloutas Th., 2007). Επιπλέον, αναπτύσσονται ερευνητικές εστιάσεις που εξετάζουν και εξηγούν τους λόγους για τους οποίους ευνοείται υψηλή συγκέντρωση μεταναστών/-στριών σε συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. νησιωτική Ελλάδα) (βλ. ενδεικτικά, Κασσιμάτη Κ., 2002, Noussia Αντ., 2004).

Στην πλειονότητα των πηγών αναδεικνύεται η σχέση μετανάστευσης και αναδιάρθρωσης του αστιακού χώρου (πολυμορφία, πολυπολιτισμικότητα), ενώ παράλληλα συζητούνται τόσο η σημασία του χώρου στην πολύπλευρη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών/-στριών, όσο και οι αλλαγές που επιφέρει η παρουσία τους στο χώρο (πόλη, περιφέρεια, αγροτικές περιοχές κ.λπ.) σε σχέση με τις

μεταβαλλόμενες δομές. Εν τούτοις, παρατηρείται ότι διαμορφώνονται νέες μορφές κοινωνικο-χωρικού διαχωρισμού σε διάφορες πόλεις, όπως ενδεικτικά στην Αθήνα (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Λυκογιάννη Ρ., 2007, Βαΐου Ντ., 2007, Βακαλόπουλος Κ., 2010, Kandyli G., 2006, Λαυρεντιάδου Μ., 2009, Παρίση Ε., 2005).

Έτσι, σε αρκετά άρθρα διερευνάται το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών/-στριών σε σχέση με τη χωρική τους κατανομή στην πόλη (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Σαγιάς Γ., 2009, Lykogianni R., Vaiou D., 2007). Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι η χωρική συμβίωση Ελλήνων και αλλοδαπών δεν ισοδυναμεί με άμβλυνση των ανισοτήτων και επομένως, η αναδιάταξη της κοινωνικής γεωγραφίας των μητροπόλεων μέσω της μετανάστευσης δεν χαρακτηρίζεται μόνο από εθνοτική ποικιλότητα αλλά και διαχωρισμούς, όπως για παράδειγμα είναι η περίπτωση νέων μορφών κοινωνικο-εθνοτικού διαχωρισμού και ανάμεσα σε μεταναστευτικές ομάδες. (Βλ. ενδεικτικά Δαγκούλη-Κυριάκογλου Μ., 2010, Κανδύλης Γ., 2008, Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Έρ., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., 2007, Τσίγκανου Ι., 2009, Μαλούτας Θ. κ. ά., 2009). Επί παραδείγματι, η εξέταση του χωρικού προτύπου της αλβανικής μετανάστευσης στη Θεσσαλονίκη αναδεικνύει ότι η χωρική εγγύτητα αλλοδαπών και ντόπιων κατοίκων δεν συνεπάγεται αντίστοιχα και την κοινωνική τους εγγύτητα, τονίζοντας ότι η υποτιθέμενη επιτυχημένη ένταξη των Αλβανών είναι περισσότερο πλασματική παρά πραγματική (βλ. ενδεικτικά Kokkali If., 2007 και 2010).

Επιπλέον, προκύπτουν ερωτήματα, όπως για παράδειγμα, γύρω από τις άνισες δυνατότητες και την άνιση συνεισφορά των διαφόρων εθνοτικών ομάδων της πόλης στη συγκρότηση της περιφέρειάς της. Ενδεικτικά, υποστηρίζεται ότι η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα δυσανάγνωστο μωσαϊκό, όπου εντοπίζονται χώροι κοινωνικού αποκλεισμού: γκέτο, στιγματισμένες περιοχές, καταφύγια κ.λπ., ενισχύοντας ένα πλαίσιο κοινωνικού και χωρικού κατακερματισμού (Λαμπριανίδης Α., Χατζηπροκοπίου Π., 2008, Hatziprokopiou P., 2006^α και 2006^β, Χατζηπροκοπίου Π., 2004).

Διαφαίνεται ότι οι μετανάστες/-στριες δεν ακολουθούν τους ίδιους ρυθμούς κοινωνικής ένταξης, και ούτε αποδέχονται στον ίδιο βαθμό τα νέα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής, τις

κοινωνικές εμπειρίες τους, τις ανάγκες και τα σχέδιά τους παρατηρούνται διαφορετικοί τρόποι προσαρμογής, καθώς και διαφορετικές «στρατηγικές» (βλ. ενδεικτικά Κασιμάτη Κ., 2009, Χριστοδούλου Χ., 2008, Ψημμένος Ι., 2004). Συνεκδοχικά, σε ορισμένα άρθρα οι συγγραφείς οδηγούνται στο ερώτημα της αποτελεσματικότητας της διαμόρφωσης της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής και προτάσσουν την ανάγκη για ριζική αναδιάρθρωσή της.

Επιπρόσθετα, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν εμπειρικά ευρήματα από διερευνήσεις που αφορούν στη σχέση της μεταναστευτικής εργασίας για τη λειτουργία της αγροτικής αναδιάρθρωσης, και εξετάζεται ο ρόλος των μεταναστών/-στριών στην αγροτική κοινωνία και ανάπτυξη. Η είσοδος των μεταναστών/-στριών μετασχημάτισε τις αγροτικές περιοχές, επέφερε πολλαπλές επιδράσεις στην κοινωνία και οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου και ωφέλησε σημαντικά την ύπαιθρο, καθώς κάλυψαν μερικώς τις ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό (ιδίως φθηνό), δημιούργησαν ένα πιο ευέλικτο πλαίσιο εισαγωγής κεφαλαίου στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις κ.ο.κ. (βλ. ενδεικτικά Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α., 2002, Kasimis Ch., Papadopoulos A., Zacoroulou E., 2003, Kasimis C., Papadopoulos A., 2005, Kasimis C., Papadopoulos A., 2008, Labrianidis L., Sykas Th., 2009, Papadopoulos A., 2006).

Επιπλέον, έχουν διερευνηθεί οι καινούργιες μορφές αστικότητας που εμφανίζονται στην περιφέρεια των αστικών κέντρων, λόγω της δημογραφικής αναδιανομής που χαρακτηρίζει τις αγροτικές περιοχές που βρίσκονται στα όρια των πόλεων (βλ. ενδεικτικά Παππιάς Κ., 2008, Ραυτοπούλου Δ. Δ., 2007).

Επομένως, διαμορφώνονται νέα πλαίσια κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων, αν και οι δημόσιοι χώροι φαίνεται να αποτελούν προνομιακό πεδίο αλληλεπίδρασης, αντιπαράθεσης και συμμετοχής, καθώς είναι καίριας σημασίας για το σχηματισμό των διαδικασιών αναγνώρισης και κατασκευής της ιθαγένειας. Ωστόσο, παρά την ανάπτυξη μιας σειράς μελετών που εξετάζουν τις κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές επιπτώσεις της μετανάστευσης, υπάρχουν ακόμη πολλά ζητήματα που χρήζουν διερεύνησης. Αρχικά, οι υπάρχουσες διερευνήσεις δίνουν έμφαση στην ανάλυση των μητροπολιτικών περιοχών, ενώ δεν εξετάζονται με την ίδια συχνότητα άλλες πόλεις. Επιπλέον, οι μελέτες επικεντρώνονται στον εντοπισμό ενδο-μητροπολιτικών γε-

ωγραφικών προτιμήσεων των μεταναστών/-στριών, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις που επιφέρουν στις αστικές δομές και στην αγορά αστικών κατοικιών. Επιπλέον, η διάσταση του φύλου στη διαμόρφωση του σύγχρονου αστιακού τοπίου δεν έχει εξεταστεί επαρκώς και ούτε υιοθετούνται «έμφυλες» ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Εντοπίζονται ερευνητικά κενά αναφορικά με την εξέταση και ερμηνεία των δύο αυτών παραμέτρων: γυναικεία μετανάστευση/εγκατάσταση και χωρικός μετασχηματισμός. Ειδικότερα, δεν αναλύεται η συμβολή των γυναικών μεταναστριών στην παραγωγή νέων ή εναλλακτικών αστικών γεωγραφιών, καθώς και νέων κοινωνικών χρήσεων του χώρου.

2.10 Ρατσισμός, ξενοφοβία, ταυτότητες, ετερότητα

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Ρατσισμός, ξενοφοβία, ταυτότητα, ετερότητα, μετανάστες, μετανάστριες, κοινωνική ένταξη μεταναστών, καλές πρακτικές για γυναίκες μετανάστριες, γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, φύλο και μετανάστευση.*

Η βιβλιογραφική έρευνα στη συγκεκριμένη ενότητα αναφερόταν θεματολογικά στο ρατσισμό, την ξενοφοβία, την ταυτότητα και την ετερότητα, καθώς επίσης στις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστών και στις προσπάθειες ή τους τρόπους αντιμετώπισής τους. Τα δύο τρίτα (2/3) των κειμένων που συγκεντρώθηκαν αναφέρονται συγκεκριμένα στην Ελλάδα, είτε αυτοτελώς, είτε σε σύγκριση με όσα ισχύουν σε άλλες χώρες. Συνήθως η σύγκριση γίνεται με χώρες της Ε.Ε. ή του ευρωπαϊκού Νότου. Το ένα τρίτο (1/3) περίπου των κειμένων ασχολείται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο με μία ή περισσότερες παραμέτρους της θεματικής ενότητας «ξενοφοβία-ρατσισμός-ταυτότητα-ετερότητα». Στην πλειονότητά τους, συνεπώς, τα κείμενα που συγκεντρώθηκαν μελετούν άλλες παραμέτρους του μεταναστευτικού φαινομένου τις οποίες συσχετίζουν: α) είτε με τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας και εκείνης των μεταναστών, β) είτε με τα φαινόμενα ξενοφοβίας-ρατσισμού και την καταπολέμησή τους, γ) είτε με τις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστών και την υπέρβασή τους.

Από τους σχετικούς με το παραπάνω λήμμα όρους, αυτός που εμφανίζεται να υπερτερεί στη βιβλιογραφία είναι εκείνος που αναφέ-

ρεται σε διακρίσεις (βλ. ενδεικτικά Καυταντζόγλου Ρ., 2000, Καψάλης Α., Ρινάλδος-Ρυλμόν Π., 2005). Ακολουθούν οι αναφορές στην ξενοφοβία, που συχνά τη συσχετίζουν με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες κυριαρχούν στο δημόσιο λόγο, στο λόγο των ΜΜΕ και σε ομάδες του κοινωνικού σώματος (βλ. ενδεικτικά Κουντούρη Φ., 2009, Μπάτζιου, Αθ., 2009). Σημαντικά πιο περιορισμένες σε αριθμό είναι οι αναφορές στις «ταυτότητες» τόσο των Ελλήνων όσο και των μεταναστών, και τις μεταμορφώσεις που υφίστανται εξαιτίας της μεταναστευτικής εμπειρίας (βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου Β., 2011, Παπαταξιάρχης Ε., 2006, Τοιτσελίκης Κ., 2004, Χρυσοχού Ε., 2005), και τέλος οι αναφορές στον ρατσισμό (βλ. ενδεικτικά Βαγενά-Παλαιολόγου Ε., 2006, Κτιστάκης Γ., 2001, Καφετζής Τ., 2010).

Αυτή η αναλογία συμβαδίζει με τη σταδιακή νομιμοποίηση της παρουσίας των μεταναστών στη χώρα μας, αλλά και με τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική ένταξή τους. Μολονότι τα στερεότυπα δεν έχουν εκλείψει από το δημόσιο λόγο, και φαινόμενα ξενοφοβίας διαπιστώνονται στις έρευνες και καταγράφονται στην ειδησεογραφία, είναι σαφές πως στο δεύτερο μισό της προηγούμενης δεκαετίας το μείζον διακύβευμα είναι πλέον η κατάργηση των διακρίσεων.

Σο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των θεμάτων που απασχολούν τα κείμενα της θεματικής ενότητας βρίσκεται η ένταξη στην αγορά εργασίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000-2010, μια σειρά έργων, προγραμμάτων και θεματικών δικτύων⁶ προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστριών (ή των μεταναστών εν γένει) στο χώρο εργασίας, και συχνά ασχολούνται με τον εντοπισμό και την περιγραφή καλών και επιτυχημένων πρακτικών, τόσο εγχώριων όσο και ευρωπαϊκών (βλ. ενδεικτικά διάφοροι συγγραφείς, 2002, International Labour Office, 2011, Καψάλης Α., 2007 και 2008, Γκώρου Αμ., Μουδάτσου Μ., Χαρχαλάκης Στρ., Δημόπουλος Γ., 2008, Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., 2000, Τυραδέλλη Κλ., 2008, Ψημμένος Ι., 2000).

Χαμηλότερα στην ατζέντα βρίσκεται η συσχέτιση της θεματολογίας για το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τις διακρίσεις με την ανάπτυξη πολιτικών, την ανάληψη νομοθετικής πρωτοβουλίας και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών και υπηρεσιών που έρχονται σε επα-

6. Ενταγμένων κυρίως στην Κοινοτική Πρωτοβουλία EQUAL.

φή με τους μετανάστες (βλ. ενδεικτικά Βαρσάμης Κ., Μοσχοβάκου Ν., Μπαγινέτα Α., Παρασκευά Μ.-Ι., 2008).

Η παράμετρος του φύλου μελετάται από το ένα πέμπτο (1/5) περίπου των κειμένων της κατηγορίας που μας απασχολεί εδώ (βλ. ενδεικτικά, Καμπούρη Ελ., 2007). Είναι χαρακτηριστικό πως οι θεωρητικές προσεγγίσεις της ξеноφοβίας και του ρατσισμού αλλά επίσης τα ερωτηματολόγια των εμπειρικών ερευνών αναφέρονται συνήθως «στον Άλλο», «στον Ξένο», «στον Μετανάστη», παραβλέποντας τη γυναικεία πλευρά της μετανάστευσης. Από την άλλη πλευρά, ζητήματα όπως η εκμετάλλευση στο χώρο της εργασίας δεν περιορίζονται στις μετανάστριες, αλλά αφορούν (σε διαφορετικό βαθμό) και τις Ελληνίδες εργαζόμενες (βλ. ενδεικτικά Βεϊκού Χ., 2000, Ροζάνης Στ., 2011, Τρουμπέτα Σ., 2000).

Επίσης, το μείζον ζήτημα του trafficking δεν σχετίζεται με το ρατσισμό αλλά με τη δυσχερή θέση των γυναικών τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και μετά την παράνομη είσοδό τους στη χώρα μας. Η εκμετάλλευσή τους σχετίζεται με το φύλο, όχι όμως αυτονόητα και με το ρατσισμό (βλ. ενδεικτικά Παπαγιαννοπούλου Χ. Μ., Μαρκούσης Η., 2007).

Τέλος, εντοπίστηκαν λίγα κείμενα που αναφέρονται, αφενός, στη διαπολιτισμική εκπαίδευση (βλ. ενδεικτικά Ρήγα Α-Β., 2007, Γκότοβος Ε. Αθ., 2007, Κάπα Research Α.Ε., 2001, Κηπουροπούλου Ε., 2010) και, αφετέρου, στην εγκληματικότητα των μεταναστών (πραγματική και φαινόμενη) και τη συμβολή της στη δημιουργία και συντήρηση στερεοτύπων, τα οποία με τη σειρά τους στηρίζουν ξеноφοβικές στάσεις και συμπεριφορές (βλ. ενδεικτικά Συκιώτου Αθ., 2008).

3. Συμπεράσματα

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα» και κατ' επέκταση η βιβλιογραφική βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε συνιστά ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο αναζήτησης και εντοπισμού επιστημονικών πηγών σχετικών με το φαινόμενο της μετανάστευσης και των «έμφυλων» διαστάσεών της, και κατ' επέκταση ένα πλούσιο πλαίσιο αναφοράς σχετικών θεωρητικών και ερευνητικών δεδομένων. Η πα-

ρατήρηση αυτή ενισχύεται περαιτέρω και από τη μορφή που έλαβε η σχετική φόρμα καταγραφής της βιβλιογραφίας, στην οποία –προς εκπλήρωση των στόχων του έργου– προβλέφθηκε πέραν των βασικών προσδιοριστικών στοιχείων των βιβλιογραφικών αναφορών (τίτλος, συγγραφέας, μορφή εγγραφής κ.λπ.) και η διαμόρφωση σχετικών περιλήψεων (abstracts), η παραπομπή σε αντίστοιχες ηλεκτρονικές διευθύνσεις (URL), αλλά και η δυνατότητα απευθείας αποθήκευσης αρχείων στη βάση δεδομένων, όταν αυτό ήταν εφικτό. Η προαναφερθείσα συγκέντρωση και ταξινόμηση των βιβλιογραφικών πηγών στο πλαίσιο ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων παρείχε μεταξύ των άλλων τη δυνατότητα της συνεχούς επικαιροποίησής της, της διευκόλυνσης της αναζήτησης σχετικής βιβλιογραφίας και της άμεσης προσβασιμότητας στο αρχειοθετηθέν υλικό.

Οι περιληφθείσες στη βάση δεδομένων βιβλιογραφικές αναφορές αφορούν, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ποικίλες μορφές εγγραφών, από μονογραφίες, κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και διδακτορικές διατριβές, έως κείμενα εργασίας, πανεπιστημιακές σημειώσεις και πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων. Από την αξιολόγηση του είδους των εγγραφών που πραγματοποιήθηκαν σε κάθε θεματική ενότητα, προκύπτει ότι υπάρχουν κάποιες θεματικές ενότητες, στις οποίες συγκεκριμένο είδος δημοσιευμάτων υπερτερεί σε σχέση με άλλα είδη. Έτσι, για παράδειγμα, τα άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και οι ερευνητικές εκθέσεις υπερτερούν στις θεματικές ενότητες «αγορά εργασίας», «αστικότητα» και «στέγαση». Αντιθέτως, οι μονογραφίες, τα κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων υπερτερούν στις θεματικές ενότητες «εκπαίδευση- διαπολιτισμικότητα», «μεταναστευτική πολιτική», «ρατσισμός- ξενοφοβία» και «εγκληματικότητα- θυματοποίηση». Εντούτοις, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η εκτίμηση δεν είναι απόλυτη και αυτό γιατί πολλές εγγραφές εντάχθηκαν σε περισσότερες από μία θεματική ενότητα, εξαιτίας της σχετικότητας του περιεχομένου των δημοσιευμάτων με το περιεχόμενο των θεματικών ενότητων.

Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί πως, ενώ δόθηκε προτεραιότητα στη συγκέντρωση και ταξινόμηση σχετικής ελληνόγλωσσας βιβλιογραφίας, εφόσον το κεντρικό ζήτημα ερευνητικού ενδιαφέροντος εν προκειμένω αφορά στις επιμέρους όψεις της γυναικείας μετανάστευσης και στην ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία και

πραγματικότητα, ωστόσο δεν αποκλείστηκε η ξενόγλωσση βιβλιογραφία (κυρίως αγγλική) από τις καταγραφές, αναγνωρίζοντας το διεθνικό χαρακτήρα του φαινομένου της μετανάστευσης και των επιμέρους πτυχών του στο πλαίσιο των σύγχρονων παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών και αποσκοπώντας στην παροχή σφαιρικών προσεγγίσεων και συγκριτικών θεωρήσεων του υπό εξέταση ζητήματος.

Σε γενικές γραμμές, και βάσει των προαναφερθεισών επιμέρους παρατηρήσεων των ερευνητών/-τριών για κάθε θεματική ενότητα, θα μπορούσε αρχικά να επισημανθεί ότι υφίστανται πεδία θεωρητικής προσέγγισης και εμπειρικής διερεύνησης του φαινομένου της μετανάστευσης, τα οποία «υπερεκπροσωπούνται» στην ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, έναντι άλλων πτυχών του μεταναστευτικού φαινομένου. Τα πεδία αυτά αφορούν στην αγορά εργασίας και τη θέση των μεταναστών/-στριών σε αυτήν, την εκπαίδευση, το νομοθετικό πλαίσιο και το δίκαιο της μετανάστευσης. Αντιθέτως, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι τα πεδία στα οποία παρουσιάζεται «κενό» ή «υποεκπροσωπούνται» στη βιβλιογραφία και, κατ' επέκταση, χρήζουν περαιτέρω επιστημονικής ενασχόλησης και βιβλιογραφικού εμπλουτισμού είναι η στέγαση των μεταναστών/-στριών, η υγεία-πρόνοια και η κοινωνικοπολιτική τους συμμετοχή.

Ειδικότερα ως προς τις «έμφυλες» διαστάσεις του φαινομένου της μετανάστευσης, θα μπορούσε να συναχθεί το γενικό συμπέρασμα ότι αυτό δεν συνιστά κυρίαρχο πεδίο επιστημονικής ενασχόλησης –θεωρητικής και ερευνητικής– υπό την έννοια πως η διερεύνηση τυχόν «ιδιαιτεροτήτων» σχετικών με το φύλο του μετανάστη ως προς τις επιμέρους πτυχές του ζητήματος (υγεία, στέγαση, εκπαίδευση κ.λπ.) δεν αποτελεί συχνά κεντρικό αντικείμενο μελέτης, αντίθετα προσεγγίζεται κατά βάση είτε ως επιμέρους όψη της υφιστάμενης σε θεσμικό, κοινωνικό, οικονομικό επίπεδο ανισότητας των φύλων γενικά είτε χωρίς ποσοτικούς και ποιοτικούς διαχωρισμούς ως προς το φύλο.

Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή, παρατηρούνται συγκεκριμένα πεδία θεωρητικής και ερευνητικής ενασχόλησης, οι «έμφυλες» διαστάσεις των οποίων αναδεικνύονται συστηματικά έναντι άλλων στα οποία απουσιάζουν οι εν λόγω προσεγγίσεις. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι ιδιαιτερότητες των εργασιακών θέσεων των μεταναστριών, η εμπλοκή τους στην εγκληματικότητα κυρίως ως θύματα εμπορίας ανθρώπων προς σεξουαλική εκμετάλλευση και το

ζήτημα της οικογενειακής επανένωσης. Αναφορικά δε με θεματικά πεδία, τα οποία αποτελούν εν γένει μη κυρίαρχα αντικείμενα επιστημονικής ενασχόλησης, όπως προαναφέρθηκε, η ανάδειξη των «έμφυλων» όψεών τους είναι είτε «περιθωριακή» είτε απύσχα. Θα μπορούσε, έτσι, να υποστηριχθεί πως η επικέντρωση στην περίπτωση της γυναικείας μετανάστευσης σε ζητήματα που άπτονται της ιδιωτικής σφαίρας (π.χ. οικογένεια), της σεξουαλικής εκμετάλλευσης (trafficking), της οικιακής εργασίας αντανakλά τη βασική θεματολογία στην οποία εστιάζεται ευρύτερα η επιστημονική διερεύνηση του φύλου.

Εν κατακλείδι, η βιβλιογραφική ανασκόπηση και η κατασκευή και λειτουργία της σχετικής βάσης δεδομένων⁷ συμβάλλει κατά πολύ θετικό τρόπο στη μελέτη του ερευνητικού αντικειμένου ως κατεξοχήν δόκιμο εργαλείο μελέτης και έρευνας. Η επιστημονικότητα του τρόπου διερεύνησης και καταγραφής της βιβλιογραφίας, όπως και της ταξινόμησης και συστηματοποίησης του συγκεντρωθέντος υλικού σε συνδυασμό με την τεχνικά προηγμένη δόμηση της ηλεκτρονικής βάσης, επιτρέπει την τυπολογική ανάλυση του θέματος, τη συγκριτική προσέγγιση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, την εμβάθυνση σε επί μέρους τομείς και, βέβαια, την επιστημονική τεκμηρίωσή του. Η κριτική παρουσίαση που περιλαμβάνει τόσο η προαναφερθείσα έκθεση πορισμάτων όσο και η παρούσα μελέτη, επιτρέπει τον εντοπισμό των βιβλιογραφικών κενών, ελλείψεων και αναγκών τις οποίες καλείται να καλύψει η μελλοντική έρευνα αλλά, πρωτίτως, συμβάλλει στην ευκολότερη διάχυση της επιστημονικής γνώσης μέσα από ένα έγκυρο και εύχρηστο εργαλείο, όπως η εν λόγω ηλεκτρονική βιβλιογραφική βάση.

4. Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), (2001), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Αμπατζή Λ., (2008), *Προσεγγίζοντας το φαινόμενο του trafficking*, Αθήνα, ΕΚΚΕ
- Αντωνόπουλος Γ. (2004). «Η εγκληματικότητα της δεύτερης γενιάς μεταναστών στη δυτική Ευρώπη», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ.7. σελ. 846-857.
- Αράπογλου Β., Τσόνιδης Α., (2007), *Ποιοτική έρευνα εμβάθυνσης: Πολυπολι-*

7. <http://69.72.202.134/~reacgr/femint/index.php>

- τισμική διοίκηση επιχειρήσεων και γυναίκες μετανάστριες. *Εγχειρίδιο Καλών Πρακτικών*, IOBE.
- Arapoglou P. V., Sayas J. (2008), *New facets of social segregation in Athens: urban development, geographical mobility and gender*, Ερευνητικό πρόγραμμα Αριστεία-II/ΙΑΑΚ.
- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι., (2009), *Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα: Οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και μετανάστευση. Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 103-128.
- Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ. (2009), «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 107, σελ. 57-66.
- Arvanitidis P., Skouras D. (2007), *Intra-Urban Patterns of Immigrant Location and the Housing Market: A Preliminary Investigation*, Fondazione Eni Enrico Mattei.
- Askola H. (2009), «“Awkward aliens”: Female migrants, exploitation and the trafficking framework» στο *Gender and Migration in 21st Century Europe*, Farnham, Ashgate Publishing, pp. 163-182.
- Βαγενά-Παλαιολόγου Ε. (2006), *Ρατσισμός και ξеноφοβία: Έρευνα στη Δικαιοσύνη και στην Αστυνομία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βαγενά-Παλαιολόγου Ε. (2010), «Τριάντα χρόνια νομοθετικής διαδρομής του μεταναστευτικού ζητήματος στην Ελλάδα (1980-2010)», *Επιθεώρηση Μεταναστευτικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Τόμος 3, σελ. 239-243.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Άρ., Λυκογιάννη Ρ. (2007), «Μετανάστευση, φύλο, αστικός χώρος: αναζητώντας τις αλληλοτομίες των προσεγγίσεων στην Αθήνα», *Γεωγραφίες*, Τεύχος 13, σελ. 55-65.
- Βαΐου Ντ. (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας*, Αθήνα, ΕΜΠ.
- Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) (2009), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Βακαλόπουλος Κ. (2010), *Χωρική κατανομή των μεταναστών στον αστικό ιστό και το δίπολο ένταξη/αποκλεισμός. Το παράδειγμα της Αθήνας*, Διπλωματική Εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Αθήνα, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Baker C., (2001), *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*, (μτφρ., Αλεξανδροπούλου Αρ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι. (2004), *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Ι.ΜΕ.ΠΟ.

- Baldwin-Edwards M., (2001), «Εγκληματικότητα και μετανάστευση: μύθοι και πραγματικότητες», *Αστυνομική Επιθεώρηση*, τ. Ιουλίου- Αυγούστου, σελ. 440-444.
- Baldwin-Edwards M. (2005), *Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης*, Αθήνα, Παρατηρητήριο μετανάστευσης στη Μεσόγειο.
- Βαρουξή Χρ. (2008), *Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Συμπεράσματα έρευνας πεδίου*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαρουξή Χρ., Σαρρή Ν., Φραγκίσκου Α. (2009), *Όψεις της μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαρσάμης Κ., Μοσχοβάκου Ν., Μπαγινέτα Ά., Παρασκευά Μ.Ι. (2008), *Οδηγός για μετανάστριες: Δικαιώματα και υποχρεώσεις*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.
- Βασιλικού Κ. (2007), *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Βασιλικού Κ. (2009), «Μετανάστριες οικιακές βοηθοί και “διεθνική” οικογένεια», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 109-125,
- Βεϊκού Χ. (2000), *Ζώντας ανάμεσα σε άλλους: Η βίωση ενός εκούσιου αποκλεισμού, Όρια και περιθώρια - εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 131-150.
- Βεντούρα Λ. (2004), «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, Κριτική-ΚΕΜΟ, σελ. 174-204.
- Βλαχογιάννη Ι. (2011), *Διερευνώντας τα τοπία της πόλης - Οδεύοντας σ' ένα “Νέο Κόσμο”*, Διπλωματική Εργασία, Διεπιστημονικό-Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Δ.Π.Μ.Σ.) «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Βρατσάλης Κ., Σκούρτου Ε. (2000), «Δάσκαλοι και μαθητές σε τάξεις πολιτισμικής ετερότητας: Ζητήματα μάθησης», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, Τεύχος 54, σελ. 26-33.
- Cavounidis J. (2003), «Gendered patterns of migration to Greece: The “family composition” of migration», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος αφιέρωμα 110 Α', ΕΚΚΕ, σελ. 221-238.
- Γκόβαρης Χρ., Νιώτη Ν., Σταμάτης Π. (2003), «Προκαταλήψεις και στερεότυπα στο πολυπολιτισμικό νηπιαγωγείο. Θέσεις για την αποδυνάμωσή τους από τη σκοπιά της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης», *Παιδαγωγικός Λόγος*, Τεύχος 1, σελ. 7-20.

- Γκότοβος Αθ. (2007), «Μεταναστευτικές βιογραφίες και εκπαιδευτικές τροχιές. Ιδεολογίες, πραγματικότητες και ζητούμενα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 17-18, σελ. 39-99.
- Γκότοβος Αθ., Μάρκου Γ. (2003), *Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση- Τεύχος Α΄: Γενική Περιγραφή*, Αθήνα, Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (ΙΠΟΔΕ).
- Γκώρου Αμ., Μουδάτσου Μ., Χαρχαλάκης Στρ., Δημόπουλος Γ. (2008), *Απόψεις, στάσεις και αντιλήψεις των εργοδοτών σχετικά με την απασχόληση ευπαθών κοινωνικά ομάδων και την υιοθέτηση της διαχείρισης της διαφορετικότητας στο χώρο εργασίας*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο, Διαχείριση της Διαφορετικότητας στον Εργασιακό Χώρο.
- Γοσπονδίνη Α. (2008), *Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών (2001): μια πρώτη αποτύπωση στον ελλαδικό χώρο των συγκεντρώσεων τους, της σύνθεσής τους και των δημογραφικών και οικονομικών τους χαρακτηριστικών*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 411-452.
- Cummins J. (2003), *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση, Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία ετερότητας*, Σκούρτου Ελ. (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Δαγκούλη-Κυριάκογλου Μ. (2010), *Οι Αφρικανές μετανάστριες στο δημόσιο χώρο, Διπλωματική Εργασία, Διεπιστημονικό-Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Δ.Π.Μ.Σ.) «Περιβάλλον και Ανάπτυξη»*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Δαλακούρας Θ. (2009), *Παράνομη μετανάστευση: Το ποινικό δίκαιο μπροστά σ' ένα πρόβλημα που το υπερβαίνει, στο Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών (επιμ.), Εγκληματικότητα και κράτος δικαίου Το παράδειγμα της βίας, των ναρκωτικών και της λαθρομετανάστευσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 293-308.
- Συλλογικό έργο (2002), *Μετανάστες και ένταξη στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα, Κ.Π. EQUAL «Παρατηρητήριο και Δίκτυο Δομών για την ενδυνάμωση των Οικονομικών Μεταναστών και Προσφύγων στην Αγορά εργασίας»*, Αθήνα, ΚΕΚ ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Dimakos I., Tasiopoulou K. (2003), «Attitudes towards migrants: What do Greek students think about their immigrant classmates?», *Intercultural Education*, 14:03, σελ. 307-316.
- Δημιουλάς Κ., Παπαδοπούλου Δ. (2004), *Έρευνα μορφών κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιοχή της Αττικής, 2003-04*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (2009), *Έκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα, Ιατρική Σχολή – Εργαστήριο Υγιεινής,*

- Επιδημιολογίας και Στατιστικής Ιατρικής, Επιστημονικά υπεύθυνη: Α. Λινού.
- Ehrenreich B., Hochschild R. A. (2003), *Global Woman, Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, London, Metropolitan Books.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (2004), *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζόμενων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, συγγραφή Α. Καψάλης, Αθήνα.
- Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος (2003), *Ο νέος νόμος 3064/2002 για την εμπορία των ανθρώπων*, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- European Commission (2006), *Equality in Health: Greek National Report*, Edition of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- European Commission (2008), *Quality in and Equality of Access to Health-care Services*, Edition of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, E.C.
- Gropas R., Triandafyllidou A. (2005), *Migration in Greece at a glance*, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής.
- Ζαραφώνιτου Χρ. (2007), «Φόβος του εγκλήματος, (αν)ασφάλεια και απόψεις των μεταναστών για την αντεγκληματική πολιτική», στο Ξ. Κοντιάδης & Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, εκδ. Παπαζήσης, σελ. 229-251.
- Zeis T., Liapi M. (2006), *Mapping of policies affecting female migrants and policy analysis: The Greek case*, Τεύχος 10, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών.
- Ζήση Αν. (2006), «Μετανάστευση και ψυχική υγεία. Ανασκόπηση εμπειρικών ευρημάτων», *Ψυχολογία*, 13 (3), σελ. 95-108.
- Hatziprokopiou P. (2004), «Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in international perspective». *European Urban and Regional Studies*, 11 (4), pp. 321-338.
- Hatziprokopiou P. (2006a), *Globalisation, Migration and Socio-Economic Change in Contemporary Greece: Processes of Social Incorporation of Balkan Immigrants in Thessaloniki*, IMISCOE Dissertations, Amsterdam University Press.
- Hatziprokopiou P. (2006β), *Migration and Changing Urban Geographies in the European South: Evidence from the Case of Immigrants in Thessaloniki*, *Migracijske i etničke teme*, 22 (1-2), pp. 113-136.
- Θανοπούλου Μ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση, Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.

- International Labour Office (2011), *Equality at work: The continuing challenge: Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work. Report I(B)*, Geneva, International Labour Office Geneva.
- Καβουνίδη Τζ., Ράμμος Χρ. (2007), *Μεταναστευτική πολιτική: Η ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- Κακκαλής Π., Τρύφωνα Ε. (2009), *Δίκαιο αλλοδαπών*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κακλαμάνη Στ., Ανδρουλάκη Ελ. (2006), «Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τόμος 119, ΕΚΚΕ, σελ. 97-145.
- Καμπούρη Ελ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση: Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Τόμος II, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Αθήνα.
- Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Πετραλιάς Α. (2006), *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα: Κρατικές πολιτικές, τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική τους θέση*, Αθήνα, ΚΕΙΠΕ.
- Κανταράκη Μ. (2000), «Γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστριες θύματα εξαναγκασμού σε πορνεία», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 581-588.
- Kandyli G. (2006), «From Assimilation to National Hierarchy. Changing Dominant Representations in the Formation of the Greek City», *The Greek Review of Social Research*, Athens, National Centre for Social Research, special issue 121, C', pp. 157-174.
- Kandyli G., Arapoglou V., Maloutas Th. (2008), «Immigration and the Spatial (Dis)Equilibrium of Competitiveness – Cohesion in Athens», *GeoJournal Library*, Springer, Volume 93, Part III, pp. 119-134.
- Κανδύλης Γ. (2008), *Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσδιορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας*, Ερευνητικό πρόγραμμα Αριστεία-II/ΙΑΑΚ.
- Κάπα Research A.E. (2001), *Διακρίσεις – ρατσισμός – ξενοφοβία στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Κάπα RESEARCH A.E. για λογαριασμό της UNICEF*, Αθήνα, UNICEF.
- Καρύδης Β. (2001), «Μετανάστευση και έγκλημα στην Ελλάδα στην δεκαετία του 1990», στο Αμίτσης Γ., Λαζαρίδης Γ. (επιμ.), *Νομικές και Κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καιομάτη Κ. (2009), «Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στην Ελλάδα», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 7-25.

- Κασιμάτη Κ., Μουσουρού Α. (2007), *Φύλο και μετανάστευση, Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ. (2002), *Αλβανοί μετανάστες στα Κύθηρα*, Αθήνα, Νόστος.
- Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α. (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, Τεύχος Β΄- Γ΄, Τόμος 111-112, σελ. 9-38.
- Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε. και Παπαδόπουλος Α. (2002), *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Πατρών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Kasimis C., Papadopoulos A., Zacopoulou E. (2003), «Migrants in Rural Greece», *Sociologia Ruralis*, Volume 43, Issue 2, pp. 167–184.
- Kasimis C., Papadopoulos A. (2005), «The Multifunctional Role of Migrants in Greek Countryside: Implications for Rural Economy and Society», *Journal of Ethic and Migration Studies*, Volume 31, Number 1, pp. 99-127.
- Kasimis C., Papadopoulos A. (2008), *Qualitative Empirical Study of Migrants Impact on Receiving Local Economies in Greek Regions*, Final Report, HuRe-DePIS, INTERREG IIIB, Agricultural University of Athens.
- Κατρούγκαλος Γ. (2004), *Νομικές, θεσμικές και διοικητικές διαστάσεις του καθεστώτος εισόδου και παραμονής μεταναστών στην Ελλάδα, προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης /Μελέτη συμβατότητας του ελληνικού και του ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου*, Αθήνα, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.
- Κάτσικας Χρ., Πολίτου Ε. (2005), *Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»; Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Καυτανζόγλου Ρ. (2000), *Όρια και περιθώρια - Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Καφετζής Τ. (2010), «Το “ταυτό” και το “μη ταυτό” στην Ελλάδα της μετανάστευσης. Ιδεολογικές διαστάσεις ερευνητικών δεδομένων για το ρατσισμό και τη ξενοφοβία», στο Παύλου Μ., Σκουλαρίκη Α., (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Καψάλης Α. (2007), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών*, Μελέτες 27, Αθήνα, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ.
- Καψάλης Α. (2008), *Προτάσεις πολιτικής – Διαχείριση της διαφορετικότητας στον εργασιακό χώρο*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο της κοινωνικής πρωτοβουλίας Equal.

- Καψάλης Α., Ρινάλδος-Ρυλιόν Π. (2005), *Το δικαίωμα διαμονής και η απασχόληση των μεταναστών. Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κηπουροπούλου Ε. (2010), *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας μέσω της παραγωγής λόγου μαθητών και μαθητριών με πολιτισμική ετερότητα: πολυπολιτισμικότητα και πολλαπλές ταυτότητες*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.
- Kokkali I. (2010), *Spatial proximity and social distance: Albanian migrants' invisible exclusions. Evidence from Greece*, Paper prepared for presentation at the World Bank International Conference on Poverty and Social Inclusion in the Western Balkans WBalkans 2010 Brussels, Belgium, December 14-15, 2010.
- Κουντούρη Φ. (2009), «Ο οικονομικός μετανάστης στην πολιτική ατζέντα. Η δημόσια συγκρότηση του μεταναστευτικού ζητήματος στην μεταπολίτευση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 128Α, ΕΚΚΕ, σελ. 39-76.
- Κονδύλη Δ., Θανοπούλου Μ. Μουρίκη Α., Στρατουδάκη Χ., Τζωρτζοπούλου Μ. (2010), *Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και αφορούν μετανάστριες στον τομέα της απασχόλησης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κοντιάδης Ι. Ξ. (2000), *Τα κοινωνικά δικαιώματα των μεταναστών και των προσφύγων. Κριτική προσέγγιση πτυχών του θεσμικού πλαισίου, Η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Εισηγήσεις και συζητήσεις στρογγυλής τράπεζας στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Παρατηρητήριου του ρατσισμού και της ξενοφοβίας (Θεσσαλονίκη 20 Νοεμβρίου 1999)*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κοντιάδης Ι. Ξ. (2007), *Δημοκρατική συμμετοχή και δικαιώματα των μεταναστών. Μια οριακή περίπτωση ως έναυσμα επανεξέτασης θεμελιωδών εννοιών, Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κοντιάδης Ι. Ξ. (2011), *Ρατσιστική δημοκρατία: Ο μετανάστης ως φορέας δικαιωμάτων και η καταστρατήγησή τους, Η δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Κοντιάδης Ξ, Παπαθεοδώρου Θ. (2007), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κόντου Μ. (2004), *Μετανάστριες στις παρυφές του τουριστικού κλάδου στη Ρόδο - ποιοτική βιογραφική έρευνα*, Αθήνα Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, σελ. 1-103.
- Κοτζιμάνης Β. (2008), *Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μία πρώτη ανάλυση της γεωγραφικής τους διασποράς και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001)*, Τόμος Α', Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

- Κουράκης Ν. (2003), «Οικονομικοί μετανάστες και πρόσφυγες: Εγκλημα-
τολογική και ποινική προσέγγιση», *Ποινικά Χρονικά*, ΝΓ', Π. Σάκκουλας,
σελ. 577-583.
- Κρανιδιώτη Μ. (2003), «Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα.
Θεωρία, έρευνα και θέσεις για την αντεγκληματική πολιτική», στο *Αντε-
γκληματική Πολιτική*, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 147-
190.
- Κτιστάκης Γ. (2001), *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία: Από τη θεωρία στην
πράξη*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κυριαζή Τ. (2010), *Εμπορία ανθρώπων. Διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο προστασί-
ας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κωνσταντινίδου Χ. (2001), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η
εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα- Κο-
μοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Λάζος Γρ., (2003), «Εξαναγκαστική πορνεία και διεθνική σωματεμπορία:
Συνέπειες στην κοινωνία», στο Μαγγανάς Αντ. (επιμ.), *Τιμητικό Τόμο για
την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλο-
νίκη- Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη,
Παρατηρητής.
- Λαμπριανίδης Λ., Χατζηπροκοπίου Π. (2008), *Μετανάστευση και κοινωνική
αλλαγή στη Θεσσαλονίκη: η ένταξη των μεταναστών και η νέα πολυπολιτισμική
πραγματικότητα της πόλης*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 217-264.
- Labrianidis L., Sykas Th. (2009), «Geographical Proximity and Immigrant
Labour in Agriculture: Albanian Immigrants in the Greek Countryside»,
Sociologia Ruralis, Volume 49, Issue 4, σελ. 394-414.
- Λαυρεντιάδου Μ. (2006), *Πόλη και μετανάστευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις
χωροκοινωνικών διαδικασιών*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λαυρεντιάδου Μ. (2009), *Γεωγραφική κατανομή και διαχωρισμός μεταναστών
και μεταναστριών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λεοντοίνη Μ. (2010), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*, Αθήνα, Κριτική.
- Λεοντοίνης Γ. (2007), *Πολυπολιτισμικότητα και σχολική εμπειρία*, Αθήνα,
Ατραπός.
- Λιακοπούλου Μ. (2006), *Η διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαίδευση των
εκπαιδευτικών. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Αφοί
Κυριακίδη.
- Λιανός Θ., Μπένος Θ., Δαρίτσον Α. (2003), *Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών.
Τα στατιστικά δεδομένα, Ερευνητική έκθεση*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματι-
σμού και Οικονομικών Ερευνών.

- Lianos Th. (2003), «Geographical Distribution of Illegal Immigrants: The Case of Greece», *International Journal of Ecology & Development*, Vol. 5, No. 4.
- Liapi M., Vouyioukas A. (2009), «Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, τόμος 4, Τεύχος 2, σελ. 159-171.
- Lykogianni R., Vaiou D. (2007), «Borders and divisions in the city. Revisiting neighbourhoods as sites of social inclusion», Πρακτικά του Σεμιναρίου Αιγαίου με θέμα: «Changing European spaces. Winners and losers», Αθήνα – Θεσσαλονίκη, ΕΜΠ, ΑΠΘ, Χαρακόπειο, Κέντρο Μεσογειακής Αρχιτεκτονικής.
- Λυμπεράκη Α. (2009), «Φύλο, μετανάστευση και το χάσμα της φροντίδας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 77-93.
- Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ. (2000), *Ο φόβος του ξένου στην αγορά εργασίας: Ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*, Αθήνα, Πόλις.
- Magliveras K. (2007), *Combating trafficking in persons. The role and action of international organizations*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Maloutas Th. (2007), «Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference», *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 31, n. 4, pp. 733-758.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Έ., Καυτανζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.) (2009), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α. (2007), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., Γκαζόν Ερ. (2005), *Μετανάστευση και υγεία-πρόνοια. Αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης - Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μάρκου Π. Γ. (2007), «Μεταναστευτική πολιτική και πολιτική ένταξης σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο: το παράδειγμα της Ολλανδίας και της Ελλάδας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Σάκκουλας, Τεύχος 17-18, σελ. 147-175.
- Μαρούκης Θ., (2009), «Άτυπη οικιακή εργασία και μετανάστευση: Ευκαιρία προς μια διαφορετική θεώρηση της αγοράς εργασίας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 95-108.
- Monzini P. (2007), *Εμπόριο γυναικών. Πορνεία, μαστροπεία και εκμετάλλευση Il mercato delle donne*, Αθήνα, Μελάρι.
- Μοσχοπούλου Αλ. (2005), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών. Απεικόνιση του φαινομένου στον απογευματινό Τύπο 1990-1999*, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ. (2005), *Μεταναστευτικές τάσεις και Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Μελέτες, Τόμος 15, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ. (2006), *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, Μελέτες, Τόμος 29, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Μπάτζιου Αθ. (2009), *Η εικόνα της ετερότητας στα ΜΜΕ: μια συγκριτική μελέτη της οπτικής απεικόνισης των μεταναστών στον τύπο δύο νέων χωρών υποδοχής (Ελλάδα & Ισπανία)*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Νικολόπουλος Π. Γ. (2011), «Διεθνοποίηση της αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματοποίηση των μεταναστών στο χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης: Γενική θεώρηση», στο Χαλκιά Αν. (επιμ.), *Η σύγχρονη εγκληματικότητα, η αντιμετώπισή της και η επιστήμη της εγκληματολογίας. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, Τόμος II, σελ. 1385-1404.
- Noussia An. (2004), «The Use of Domestic Space by Migrants on a Greek Island: Transformation or Translocation of Cultures?», *The Cosmopolis: Emerging Multicultural Spaces in Europe and North America*, 30/1, pp. 60-75.
- Paleologou N. (2004), «Intercultural education and practice in Greece: needs for bilingual intercultural programmes», *Intercultural Education*, Vol. 15, No 3, σελ. 317-329.
- Παπαβασιλείου Δ. (2005), *Η ψυχική υγεία και η επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική πραγματικότητα*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών, Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Παπαγιαννοπούλου Μ. (2007), *Το φαινόμενο της διεθνικής σωματεμπορίας στην Ελλάδα και διεθνώς*, Ερευνητική έκθεση, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών.
- Παπαγιαννοπούλου Χ. Μ., Μαρκούσης Η. (2007), *Οδηγός συμβουλευτικής για γυναίκες-θύματα της διεθνικής σωματεμπορίας*, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών.
- Παπαγεωργίου Β. (2011), *Από την Αλβανία στην Ελλάδα: Τόπος και ταυτότητα, διαπολιτισμικότητα και ενσωμάτωση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής εμπειρίας*, Αθήνα, Νήσος.
- Papadopoulos A. (2006), «Rural immigrations and female employment», *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies*, London, CABI Publishing, pp. 196-213.
- Παπαδοπούλου Δ. (2006), *Προς ένα μοντέλο για την πολιτική ενσωμάτωση των μεταναστών. Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

- Παπαδοπούλου Δ., Κριατσιώτη Β. (2007), *Η οικογενειακή συνένωση*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου Θ. (2010), *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών: Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη
- Παπανδρέου Π. (2011), «Οι νεαροί μετανάστες πρώτης γενιάς στην πόλη της Αθήνας. Συμμετοχή στην παραβατικότητα και πρότυπα αστυνόμευσης», στο Χαλκιά Αν. (επιμ.), *Η σύγχρονη εγκληματικότητα, η αντιμετώπιση της και η επιστήμη της εγκληματολογίας. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη, Τόμος 1*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 473-496.
- Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., Αθανασοπούλου Αγ. (2009), *Κόσμοι της οικιακής εργασίας, φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του Πρώιμου 21ου Αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε. (2006), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παππάς Κ. (2008), «Η γεωγραφική διαφοροποίηση ως παράμετρος διαμόρφωσης της απασχόλησης των μεταναστών στις αγορές εργασίας της υπαίθρου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 125, Α', σελ. 69-98.
- Παπαχρήστος Κ. (2007), «Φύλο και διαπολιτισμικότητα στο ολοήμερο δημοτικό σχολείο», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, Αθήνα, Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών Μελετών Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, σελ. 117-131.
- Παρίση Ε. (2005), «Ξένοι στην ίδια πόλη: διαδρομές και προβλήματα εγκατάστασης στο Δήμο Αρτέμιδος», *Γεωγραφίες*, Τόμος 9, σελ. 97-114.
- Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ. (2004), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ.
- Περράκης Στ. (2002), *Άσυλο, πρόσφυγες, μετανάστες: Νομοθετική πολιτική διεθνών οργανισμών (Υπατη Αρμοστεία ΗΕ για τους πρόσφυγες, Ε.Ε., Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά.)*, Αθήνα – Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Πολύζος Σ. (2006), «Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα: Ανάλυση προσδιοριστικών παραγόντων, τυπολογία περιφερειών υποδοχής και χωρών προέλευσης», *Αειχώρος. Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης*, Τόμος 5 (2), σελ. 69-102.
- Πουλαράκης Ε., Ψωμιάδη Ε. (2010), *Δίκαιο αλλοδαπών: Ερμηνεία και νομολογία κατ'άρθρο. Υποδείγματα με σχόλια και παρατηρήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Προκοπάκη Κ. (2009), *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.
- Ρήγα Α-Β. (2007), *Οικονομικές μετανάστριες στην Ελλάδα: Διαπολιτισμικότητα και εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.

- Pouloupoulos I-E. (2003), «Trafficking in women and girls for the sex trade: The case of Greece», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Μελετών*, 110 Α', ΕΚΚΕ, σελ. 271-307.
- Ραυτοπούλου Δ. Δ. (2007) *Σύγχρονες περιφερειακές δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές δομές του πληθυσμού της Ελλάδας με ιδιαίτερη έμφαση στη μετανάστευση*, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης, Πειραιάς, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Robinson D., Reeve K. (2006), *Neighborhood experiences of new immigration: Reflections from the evidence base*, Layerthorpe, Joseph Rowntree Foundation.
- Ροζάνης Στ. (2011), *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας - Étrangers à nous-mêmes*, Αθήνα, Scripta.
- Ρομπόλης Σ. (2005), *Οικονομία, αγορά εργασίας και μετανάστευση στην Ελλάδα- Immigration Policy and Immigrant Rights*, Labour Institute, Studies No. 22, No 2, σελ. 51-70.
- Ρομπόλης Σ. (2007), *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα. Απολογισμοί και προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Σαρρής Ν. (2008), *Θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο*, No. 18, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Σαμπατάκου Ε-Α. (2010), *Ερμηνεύοντας την εξέλιξη της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής της ευρωπαϊκής ένωσης: Νομοθετική, θεσμική, επιχειρησιακή εξέλιξη: Δρώντες, δομές και διάδραση*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Sapounakis A. (2002), «Migration and Access to housing in Greece», *Immigration and Homelessness*, winter 2002, pp. 3-14.
- Σκούρτου Ελ. (2002), «Δίγλωσσοι μαθητές στο ελληνικό σχολείο», *Επιστήμες Αγωγής*, Θεματικό Τεύχος.
- Συκιώτου Αθ. (2003), *Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια. Θύμα, δράστης και κατασταλτικές στρατηγικές*, Αθήνα-Κομοτηνή Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Συκιώτου Αθ. (2008), *Αλλοδαποί στην Ελλάδα: ένταξη ή περιθωριοποίηση; Πρακτικά συνεδρίου, Κομοτηνή, 28-29 Νοεμβρίου 2006*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Συλλογικό έργο (2005), *Female Well-being: Toward a Global Theory of Social Change*, Billson J. M., Fluehr-Lobban C., (eds) Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Zed Books, Palgrave Macmillan.
- Τασσόγλου Ευ., Χατζηκωσταντή Ι. (2003), «Ποτέ εκτός της αγοράς εργασίας, αλλά πάντα στο περιθώριο: Μετανάστριες εργαζόμενες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 110, σελ. 189-220.
- Τζωρτζοπούλου Μ. (2002), *Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

- Τοπάλη Π. (2001), *Ο διασυσχετισμός της έμμισθης οικιακής εργασίας και των Φιλιππινέζων μεταναστριών στην Αθήνα*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για θέματα Ισότητας.
- Τριανταφυλλίδου Α. (2005), *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής.
- Τριανταφυλλίδου Α., Μαρούκης Θ. (2010), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα, Κριτική.
- Τρουμπέτα Σεβ. (2000), «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τόμ. 101-102 Α-Β, σελ. 137-176.
- Τσιγκαλάκης Γ. (2002), *Καταπολεμώντας την παράνομη διακίνηση και εμπορία ανθρώπων: Οι εμπειρίες μιας Ομάδας Anti-Trafficking*, Αθήνα, Κέντρο αποκατάστασης θυμάτων βασανιστηρίων.
- Τσιτάκαλος Γ. (2000), *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσίγκανου Ι., Λαμπράκη Ι., Φατούρου Ι., Χαϊνάς Ευ. (2010), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Τσίγκανου Ι. (2009), «Επιχειρηματικότητα, κίνδυνοι και ανταγωνισμός στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας», στο Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α., (επ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 225-248.
- Τσιτσελίκης Κ. (2004), *Η θρησκευτική ελευθερία των μεταναστών: Η περίπτωση των μουσουλμάνων*, Αθήνα, Κριτική.
- Tsokalidou R. (2005), «Bilingual Awareness in Greek Primary Schools», *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 8/1, Routledge, pp. 48-61.
- Τσοκαλίδου Ρ. (2005), «Η αφανής διγλωσσία στο ελληνικό σχολείο: Δεδομένα επιτόπιας έρευνας», *Επιστήμες της Αγωγής (Διγλωσσοί Μαθητές στα ελληνικά Σχολεία: Διδακτικές Προσεγγίσεις και θεωρητικά ζητήματα)*, Θεματικό Τεύχος, σελ. 37-50.
- Τσουκαλά Αν. (2001), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα στην Ευρώπη*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Τυραδέλλη Κλ. (2008), *Διαφορετικότητα στον εργασιακό χώρο. Οδηγός για συμβούλους απασχόλησης και στελέχη υποστηρικτικών υπηρεσιών*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο: Διαχείριση της Διαφορετικότητας στον Εργασιακό Χώρο – Equal.
- Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Ε., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ. (2007), *Μορφές κατοίκησης μεταναστών στις γειτονίες της Αθήνας*. Κυψέλη, Σεπόλια, διή-

- μερο συνέδριο με θέμα «φύλο-μετανάστευση-αστικός χώρος», πρόγραμμα 'Πυθαγόρας II' μέτρο 4.2.1, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, 21-22 Σεπτεμβρίου 2007.
- Χατζηνικολάου Ν. (2009), *Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης. Δογματική προσέγγιση και βασικά ερμηνευτικά προβλήματα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χατζηπροκοπίου Π. (2004), *Μετανάστευση και μεταβολές στον αστικό χώρο: από τα Βαλκάνια στη Θεσσαλονίκη*, Sussex European Institute, Πανεπιστήμιο του Sussex.
- Χατζηδάκη Α. (2007), «Η εμπλοκή Αλβανών μεταναστών στην εκπαίδευση των παιδιών τους: Μια εμπειρική έρευνα», στο *Η παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας: ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*, Αθήνα, Ατραπός, σελ. 133-152.
- Χριστοδούλου Χ. (2008), *Αστικοποίηση και χώροι κοινωνικού αποκλεισμού: Εγκαταστάσεις κατοίκησης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, 1980-2000*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Σχολή Πολυτεχνική, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Χριστοπούλου Ε., Ταυρίδου Π., Μπαρόν Δ., Ρήγα Β., Αναγνωστοπούλου Λ. (2004), *Μαζί. Παιδαγωγοί και γονείς στο διαπολιτισμικό σχολείο*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Χρυσόχοου Ξ. (2005), *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ψημμένος Ι., Σκαμινάκης Χ. (2008), *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ψημμένος Ι. (2000), *Εργασία και ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό*, Αθήνα, ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΓΤΑΕ.
- Ψημμένος Ι. (2001), *Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα,
- Ψημμένος Ι. (2004), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης.